NO. 1

DE NEDERLANDSE ECONOMIE OP LANGERE TERMIJN

Drie scenario's voor de periode 1985-2010

CENTRAAL PLANBUREAU 's-GRAVENHAGE NOVEMBER 1985

DE NEDERLANDSE ECONOMIE OP LANGERE TERMIJN

Drie scenario's voor de periode 1985-2010

Reëel nationaal inkomen per hoofd van de bevolking
1900-2010 (1985 = 100)

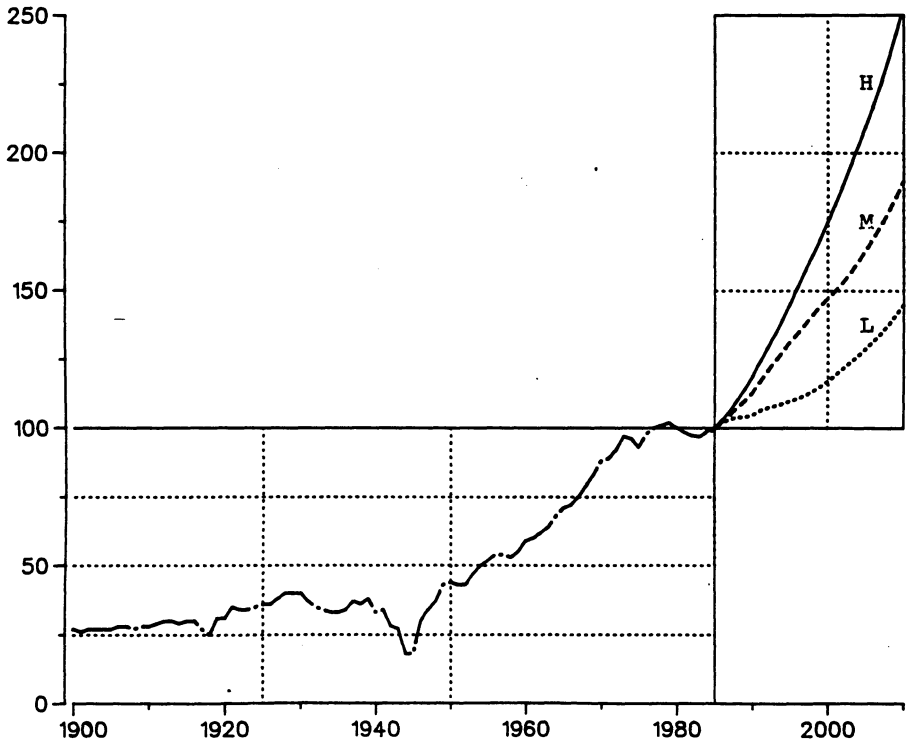

CENTRAAL PLANBUREAU **'s-GRAVENHAGE** **NOVEMBER 1985**

Ten geleide

Dertig jaar geleden verkende het Centraal Planbureau voor de eerste maal uitvoerig de economische toekomstmogelijkheden van Nederland op lange termijn. Afgezien van meer incidentele en summiere bijdragen op dit terrein sindsdien, is deze studie de tweede waarin meer uitvoerig op de lange termijn ontwikkeling van de Nederlandse economie wordt ingegaan.

De behoefte aan oriëntering op de lange termijn is vandaag de dag niet minder dan dertig jaar geleden. Opvallend is evenwel het verschil in motivering van die behoefte toen en nu. Toen werd geconstateerd dat de economische ontwikkeling sinds de Tweede Wereldoorlog meer aan geleidelijkheid had gewonnen en dat vormde aanleiding de ontwikkelingsmogelijkheden vanuit dat perspectief te peilen. De probleemstelling van de eerste lange termijn studie was dan ook: hoe in een concrete situatie de instrumenten van economische politiek te hanteren, gegeven de nevendoelstellingen van evenwicht op zowel de arbeidsmarkt als de betalingsbalans en gegeven ook andere randvoorwaarden, zodat op den duur een maximaal reëel inkomen per hoofd resulteert. De verkenning van de lange termijn had toen dus sterk het karakter van een optimaliseringsvraagstuk.

De invalshoek van de nu voorliggende studie is een totaal andere. Thans kan worden geconstateerd dat de uitgangssituatie door grote onevenwichtigheden wordt gekenmerkt, zowel nationaal als ook internationaal. De vraag rijst of en zo ja, hoe deze onevenwichtigheden op langere termijn kunnen worden overwonnen en ook, hoe zij de ontwikkeling op lange termijn beïnvloeden. Een direct gevolg daarvan is dat in de nu gevolgde benadering de onzekerheid ten aanzien van de buitenlandse ontwikkeling tot uitdrukking wordt gebracht in drie wereldscenario's, die beduidend van elkaar verschillen.

Het is dus thans deze invalshoek die zijn stempel drukt op de uitwerking van de lange termijnbeelden, want het zijn juist de gevolgen voor de Nederlandse economie van de onevenwichtigheden en sterk uiteenlopende buitenlandse ontwikkelingen die in beeld zijn gebracht. En niet de gevolgen van meer of minder ingrijpende beleidswijzigingen, institutionele

hervormingen en veranderingen in gedragspatronen. Aan deze laatste aspecten wordt in een vervolgstudie aandacht geschonken, die binnen afzienbare tijd naar buiten wordt gebracht. Op korte termijn zal evenwel al wel verslag worden gedaan van de consequenties van meer arbeidsduurverkorting dan nu in de lange termijn scenario's ligt besloten.

Aan de totstandkoming van deze studie is door velen op het Centraal Planbureau bijgedragen. De betekenis van de bijdragen van anderen niet te na gesproken, worden hier vooral die van J. Kok, G. Gelauff, A. de Jong, H. Mannaerts, I. Siccama, C. Terwindt, A. Wennekers en A. van Westreenen genoemd. Voor de sectorale en regionale aspecten van de scenario's is gesteund op de bijdragen van C. Burk, A. Kwaak, H. Roodenburg en M. Stoffers. Het typewerk is verricht door mevr. V. Hut. Overigens berust de verantwoording voor deze studie bij het Centraal Planbureau.

De directeur,

P.B. de Ridder

Startjaar van de scenario-berekeningen is 1986; tot en met 1985 zijn de endogene grootheden overschreven met (voorlopige) realisaties volgens de Nationale Rekeningen 1983 en CPB-prognoses, zoals die in januari 1985 beschikbaar waren.

Bij afronding kan het voorkomen dat het totaal in een tabel of grafiek afwijkt van de som der opgetelde getallen.

INHOUD blz.

1. Inleiding 2

2. Uitgangspunten voor de Nederlandse economie 5
2.1 Uitgangssituatie 5
2.2 Externe uitgangspunten 7
2.3 Drie buitenlandscenario's: een illustratie 17
2.4 Intern-Nederlandse uitgangspunten 21

3. Drie scenario's in vogelvlucht 25

4. De scenario's nader bezien 36
4.1 Afzet, invoer en produktie 36
4.2 Produktiviteitsontwikkeling 44
4.3 Collectieve sector 47
4.4 Pensioenfondsen en levensverzekerings-maatschappijen 55

5. Sectorale en regionale aspecten van de scenario's 59
5.1 Produktiestructuur 59
5.2 Energieverbruik 69
5.3 Regionale aspecten 72

6. Samenvatting en nabeschouwing 76

1. INLEIDING

Voorspellingen worden onzekerder naarmate de periode waarop zij betrekking hebben in lengte toeneemt. Bij de door het CPB in het algemeen gehanteerde prognosetechniek, waarbij voorspellingen worden gegenereerd door een met exogene data gevoed econometrisch model, vormt deze met de tijdshorizon samenhangende onzekerheid een afgeleide van een tweetal typen onzekerheden. Enerzijds is er de onzekerheid omtrent het toekomstig verloop van de exogene data voor zowel het buitenland als voor het binnenland, anderzijds bestaat onzekerheid omtrent de blijvende geldigheid van gedragshypothesen en ook institutionele samenhangen welke tot uitdrukking komen in de modelparameters.

Een meest waarschijnlijke voorspelling voor de in deze studie beschouwde periode van 25 jaar is daarom niet mogelijk, want zij reikt verder dan de polsstok van economisch toekomstonderzoek lang is. Om die reden en om de onzekerheid omtrent de toekomstige economische ontwikkeling te benadrukken is gekozen voor een scenario-analyse met behulp waarvan in zichzelf consistente alternatieve toekomstbeelden worden geschetst.

Doel van deze scenario-analyse is om, uitgaande van de huidige sterk onevenwichtige situatie, te onderzoeken welke mogelijkheden er op langere termijn zijn weggelegd voor de Nederlandse economie en daarbij toekomstige knelpunten in de economische ontwikkeling op te sporen, zodat daar tijdig op geanticipeerd kan worden. Meer specifiek zijn de scenario's van belang voor plannen op infrastructureel gebied waarvan de voorbereiding en uitvoering veel tijd vergen. Hierbij valt te denken aan de energievoorziening, de wegenaanleg en de woningbouw; het geldt ook voor de sociale infrastructuur zoals het onderwijs en de sociale zekerheid.

Deze toekomstbeelden, aan te duiden als HOOG (H), MIDDEN (M) en LAAG (L), onderscheiden zich vooral door verschillen in de

externe omgeving, dat wil zeggen de wereldhandel, invoerprijzen en de internationale rentestand. Deze vinden hun achtergrond in hypothesen, die overigens onderling samenhangen, over de mondiale economische groei, de werking van markten en de mate van protectie. Hypothesen die, gelet op het open karakter van de Nederlandse volkshuishouding eveneens consequenties hebben voor de modellering van de nationaal-economische samenhangen. De nadruk ligt derhalve op de gevolgen voor onze economie en haar functioneren, in reactie op verschillen in de externe omgeving. Dit impliceert tevens dat bij de vaststelling van de binnenlandse uitgangspunten in grote lijnen is uitgegaan van ongewijzigd beleid en onveranderde institutionele kaders. Hiermee kan de doelstelling van deze scenario's - het signaleren van knelpunten - het best tot zijn recht komen.

Geheel volgens Planbureau-traditie zijn deze scenario's gebaseerd op modelexercities. Hiervoor beschikt het CPB tegenwoordig over een macromodel speciaal voor langere termijn vraagstukken dat meer dan FREIA en KOMPAS aandacht besteedt aan structurele aspecten. Dit model dat zoveel mogelijk aansluit bij deze korte- en middellange termijn modellen, wordt gekenmerkt door een andere produktiefunctie en de doorwerking van demografische ontwikkelingen. Bij de capaciteitsontwikkeling wordt een "putty-clay" jaargangenmodel gehanteerd waarbij de technische ontwikkeling ten dele endogeen is en ook energie als produktiefactor is beschouwd. Door rekening te houden met demografische factoren kan een groot aantal (beleids)variabelen, die op middellange termijn veelal exogeen worden gehouden, op endogene wijze worden berekend. Dit geldt onder meer voor het trendmatige arbeidsaanbod, de volume-ontwikkeling van de sociale zekerheid, de woningbouw alsook voor een aantal van bevolkingsontwikkeling afhankelijke overheidsuitgaven. Tenslotte zij vermeld dat de energiesector uitvoeriger is gemodelleerd dan in de andere macromodellen.

De macro-economische scenario's die zijn opgesteld met dit model zijn aangevuld met berekeningen voor de sectorale en

regionale ontwikkeling. De verbijzondering van de macrocijfers naar die van sectoren berust op exercities met het bedrijfstakkenmodel. Daarbij is een verdeelaanpak gevolgd: de ontwikkeling van het bedrijfstakkenpatroon wordt, uitgaande van de historische samenhangen, afgeleid uit het verloop van de macro-economische variabelen. Bovendien is rekening gehouden met, bij bedrijfstakspecialisten van het Centraal Planbureau aanwezige, informatie ten aanzien van specifieke ontwikkelingen in hun bedrijfstak (basischemie, basismetaal, energiesector). In een beperkt aantal gevallen bleek het nodig op basis van deze informatie tot enige bijstelling van het macrobeeld over te gaan. Op het gebied van het energieverbruik is een meer gedetailleerde aanpak gevolgd. Met behulp van het gedesaggregeerde energiemodel CENECA[1] is het finale energieverbruik per aanwendingscategorie berekend. De resultaten hiervan zijn gebruikt om, waar nodig, de uitkomsten van het energieverbruiksblok in het macromodel aan te passen.

De regionale ontwikkeling is vooral toegespitst op de arbeidsmarkt. Daarbij is een model toegepast, dat de relevante grootheden op nationaal niveau differentieert naar de verschillende regio's.

[1] CPB model voor het energieverbruik in samenhang met economische activiteiten (CPB monografie nr. 27).

2. UITGANGSPUNTEN VOOR DE NEDERLANDSE ECONOMIE

2.1 Uitgangssituatie

Na de periode 1950-'73 met een economische groei in de wereld die zijn weerga niet kent in de moderne economische geschiedenis, volgde in de periode 1973-'82 een terugslag die in de jaren daarvóór nauwelijks voor mogelijk werd gehouden. In het OESO-gebied daalde de gemiddelde produktiegroei van 5 naar 2%, terwijl tegelijkertijd de inflatie steeg van 3% naar 10½% (zie tabel 2.1). De werkloosheid liep op tot niveaus die voor enkele landen herinneren aan de jaren dertig.

De sindsdien ingezette conjuncturele opleving heeft voor de jaren 1982/85 in een hogere produktiegroei geresulteerd, terwijl bovendien de inflatie aanmerkelijk is teruggedrongen. Niettemin kenmerkt de wereldeconomie anno 1985 zich nog steeds door ernstige onevenwichtigheden.

Tabel 2.1 Produktiegroei, inflatie en werkloosheid 1926-85[a)]

	1926/38		1950/73		1973/82		1982/85	
	"OESO"	NL	OESO	NL	OESO	NL	OESO	NL
	gemiddelde groei per jaar in %							
Produktie[b]	2¾	1¼	4¾	4¾	2	1½	3½	1½
Inflatie[c]	-½	-1½	3¾	4	10¼	7	5¼	3
Werkloosheid[d]	7¾	6½	3	1¾	5¾	6¼	8½	13¾

a) Cijfers voor 1960-85 zijn ontleend aan OECD Historical Statistics 1960-82 en OECD Economic Outlook 37, juni 1985. Voor de periode 1926-38 en 1950-60 zijn de cijfers berekend als ongewogen rekenkundig gemiddelde voor 16 landen. Deze cijfers zijn ontleend aan A. Maddison: Ontwikkelingsfasen van het kapitalisme, Utrecht/Antwerpen, 1982.
b) Voor produktie is reëel binnenlands produkt gekozen.
c) Voor inflatie is prijsindex gezinsconsumptie gekozen.
d) Gemiddeld niveau uitgedrukt als percentage totale beroepsbevolking.

In de eerste plaats moet worden gewezen op de tekorten die in de Verenigde Staten zijn ontstaan zowel met betrekking tot de overheidsfinanciën als op de lopende rekening van de betalingsbalans. Onzekerheid blijft bestaan hoe meer evenwichtige posities kunnen worden bereikt en welke gevolgen dit zal hebben voor de wereldeconomie.

Ook de situatie in West-Europa is nog onevenwichtig; dit betreft vooral de omvang van de werkloosheid. Ondanks het winstherstel en de gematigde ontwikkeling van de reële arbeidskosten, blijft de economische groei in dit gebied te zwak om het verloop van de werkloosheid ook maar enigszins in de goede richting om te buigen. Als mogelijke oorzaken worden ondermeer genoemd gebrek aan vertrouwen in de toekomst van Europa, rigiditeiten aan de aanbodzijde van de economie en tenslotte een in sommige landen te restrictieve budgettaire politiek.

Een andere onevenwichtigheid aan het begin van de scenarioperiode betreft de onevenredige schuldenlast van een aantal, vooral Latijns-Amerikaanse ontwikkelingslanden. Zoals bekend zijn met het IMF en de Wereldbank voorwaardelijke afspraken gemaakt over herfinanciering van de enorme betalingsverplichtingen van deze landen. Eis is ondermeer dat een stringent binnenlands matigingsbeleid wordt gevoerd. Onzeker is of een financiële crisis hiermee definitief is afgewend; van veel betekenis is hierbij de vraag hoe de groei in de geïndustrialiseerde wereld zich verder ontwikkelt.

Binnen de Westeuropese context vertoont de positie van Nederland enkele bijzondere kenmerken. De werkloosheid is er hoger vooral door de relatief hoge groei van het arbeidsaanbod; de loon- en prijsinflatie is geringer. Door de verbeterde concurrentiepositie en de zwakke groei van de binnenlandse afzet is het overschot op de lopende rekening uitzonderlijk groot; tegelijkertijd is het financieringstekort van de overheid eveneens omvangrijk.

Hoewel de economische situatie in de wereld sinds 1983 verbeterd is, zijn er dus nog grote onevenwichtigheden. De vraag rijst nu of de economische opleving slechts tijdelijk zal zijn of dat wellicht een nieuwe groeifase aanbreekt die overeenkomsten vertoont met de periode 1950-1973.

Het zijn vooral deze grote onzekerheden die ertoe nopen bij een toekomstverkenning als deze niet slechts één, meest waarschijnlijk geacht, pad tot 2010 te schetsen. De drie hier te presenteren scenario's (HOOG, MIDDEN en LAAG) beogen juist de onzekerheden, maar dus ook de mogelijkheden, expliciet onder de aandacht te brengen. Daarmee zij nogmaals benadrukt dat de drie scenario's niet als prognoses dienen te worden beschouwd.

2.2 Externe uitgangspunten

Voor een open economie als de Nederlandse worden de mogelijkheden voor economische groei vooral bepaald door de externe omgeving. Hiervoor zijn drie "scenario's" opgesteld, die vooral zijn toegespitst op de buitenland-exogenen voor Nederland. Deze scenario's zijn gebaseerd op uiteenlopende veronderstellingen over mondiale economische groei, de werking van markten en de aanwezigheid van protectionistische tendensen in onderlinge samenhang. Door een koppeling van sterke economische groei aan grote prijsstijgingen en omgekeerd zijn ook de verschillen in prijsontwikkeling tussen de scenario's aanzienlijk.

Grenzen aan de groei van de wereldhandel

Bij de afbakening van de buitenlandse ontwikkelingen is eerst de bovengrens aan de groei van de wereldhandel verkend. Deze verkenning wordt opgezet aan de hand van bevolkingsprognoses en veronderstellingen over de ontwikkeling van de arbeidsproduktiviteit; op basis daarvan wordt de potentiële economische groei in de wereld bepaald. Aansluitend wordt ingegaan op de mogelijke toename van de voor Nederland relevante wereldinvoer.

Achtergrond van deze benadering is de traditionele produktietheorie waarin de omvang van de beroepsgeschikte bevolking, de kapitaalgoederenvoorraad en de stand van de techniek de bovengrens van de produktie bepalen die kan worden voortgebracht. Dit alles onder de veronderstelling dat de voorraad energie en grondstoffen en de situatie van het natuurlijk milieu geen knelpunt vormen. Het proces van kapitaalaccumulatie komt in de gehanteerde methode tot uitdrukking in de groei van de arbeidsproduktiviteit.

Als condities voor het bereiken van de berekende potentiële groei kunnen met name worden genoemd een effectief werkend marktmechanisme en aan de vraagzijde een voldoende ruim monetair en budgettair beleid, zowel nationaal als

Tabel 2.2 Prognoses van de ontwikkeling van de beroepsgeschikte bevolking[a] en afbakening van de bovengrenzen van groei van werkgelegenheid, arbeidsproduktiviteit en produktie, 1985-2010

	beroepsgeschikten	potentieel		
		werkgelegenheid	arbeidsprodukt.	produktie
	gemiddelde groei per jaar in %			
West-Europa	0	½	3½	3½ à 4
w.v. BRD	-½ à -¾	0	2½	2 à 2½
Noord-Amerika	½ à ¾	¾	2	2½ à 3
Japan	0	0 à ¼	4	4 à 4½
NIC's Derde Wereld[b]	2 à 2½		5 à 6	7 à 8
China	1 à 1½			6 à 7
Overig Derde Wereld	2½		2 à 3	4 à 5

a Bevolking van 15-65 jaar. World population prospects, lage variant, United Nations 1985.
b Landen in Zuid en Zuid-Oost Azië, Latijns Amerika, Midden-Oosten en Noord-Afrika.

internationaal. Tenslotte is ook een psychologische factor als de aanwezigheid van vertrouwen in de economische situatie van grote betekenis.

Tabel 2.2[2] laat de veranderingen in het aantal beroepsgeschikten over de periode 1985-2010 zien. In bijna alle delen van de wereld neemt de omvang van de potentiële beroepsbevolking voortdurend toe. Alleen in West-Europa en Japan is de ontwikkeling anders. Na een aanvankelijke stijging begint het aantal beroepsgeschikten in de loop van de jaren negentig te dalen.

De deelname van de beroepsgeschikten aan het produktieproces is in het beginjaar van de projecties verre van maximaal. De werkloosheid is hoog. In de industrielanden bestaat er bovendien een substantiële, niet geregistreerde, arbeidsreserve bij de vrouwelijke bevolking. Uit een dwarsdoorsnede naar landen blijkt dat vooral in West-Europa het deelnemingspercentage van de vrouwelijke beroepsgeschikten nog aanzienlijk kan worden opgevoerd. In tabel 2.2 is berekend hoeveel de werkgelegenheid in de industrielanden, uitgedrukt in arbeidsjaren, per saldo nog kan toenemen. In vergelijking met de realisaties over 1960-1985 zal de gemiddelde jaarlijkse groei in de Verenigde Staten en in Japan teruglopen, ongeveer met één procentpunt. In West-Europa daarentegen zou de werkgelegenheid tenminste ½% per jaar méér kunnen stijgen dan in de periode 1960-1985 werd gerealiseerd.

De potentiële toename van de arbeidsproduktiviteit wordt in belangrijke mate bepaald door de technologische ontwikkeling en door de toepassingsgraad van nieuwe technieken in de uitgangssituatie. Voor de bijdrage van de technologische ontwikkeling wordt gerefereerd aan het historisch produktiviteitsverloop van de Verenigde Staten. Dit land heeft voorop gelopen met het op grote schaal toepassen van nieuwe technieken. Aangenomen wordt dat de Verenigde Staten op dit gebied

[2]De Bondsrepubliek wordt in de tabel apart vermeld wegens het grote gewicht van dit land in de Nederlands uitvoer.

Tabel 2.3 De gemiddelde toename van het bruto binnenlands produkt per arbeidsuur in de Verenigde Staten in de periode 1870-1980[a] (% per jaar)

1870/90	1890/1913	1913/29	1929/38	1938/60	1960/73	1973/79
2,1	2,0	2,4	0,7	3,4	2,7	1,4

a Ontleend aan Maddison, zie voetnoot tabel 2.1.

lange tijd het voor een samenleving maximaal haalbare hebben gerealiseerd. Uitgaande van deze veronderstelling kan voor een groot aantal jaren van deze eeuw het bruto binnenlands produkt per arbeidsuur van de Verenigde Staten als maatstaf dienen voor de potentieel haalbare arbeidsproduktiviteit in andere landen. Tabel 2.3 geeft het lange termijn verloop. Gelet op de ontwikkelingen over de periode 1870-1973 wordt voor 1973-2010 geprojecteerd dat het plafond van het bruto binnenlands produkt per arbeidsuur elk jaar met 2 à 2½% wordt verhoogd. Bij een trendmatige arbeidsduurverkorting van jaarlijks ½% is de stijging van het potentiële bruto binnenlands produkt per arbeidsjaar 1½ à 2%.

Grafiek 1 geeft de ontwikkeling van het produktiviteitsniveau van een aantal industrielanden ten opzichte van het zojuist gedefinieerde maximumniveau. Niet alleen de situatie in het basisjaar van de scenario's wordt gegeven, maar ook die in enkele peiljaren van het verleden. De grafiek illustreert de grote inhaal die na de Tweede Wereldoorlog in de Europese landen en in Japan heeft plaatsgevonden. Anno 1985 is de achterstand in een aantal van deze landen klein geworden. In de scenarioperiode kunnen de produktiviteitsstijgingen hierdoor niet meer de hoogte bereiken van die in de afgelopen decennia.

In de landen van de Derde Wereld is de ruimte voor produktiviteitsstijgingen groter dan tijdens de scenarioperiode kan worden opgevuld. Aan de hand van historische ontwikke-

lingen in met name Zuid-Oost Azië is geprojecteerd in welk tempo de produktiviteit in de "New Industrialising countries" (NIC's) in het gunstigste geval zou kunnen toenemen. Voor de overige gebieden in de Derde Wereld wordt van een aanzienlijk lagere groei uitgegaan.

Uit de maximumramingen van de werkgelegenheid en de arbeidsproduktiviteit is de potentiële toename van het bruto binnenlands produkt over 1985-2010 berekend (tabel 2.2).

Grafiek 1

Het relatieve niveau van het bruto binnenlands produkt per arbeidsuur in een aantal industrielanden in de periode 1913-1985. Maximum BBP/arbeidsuur = 100[a]

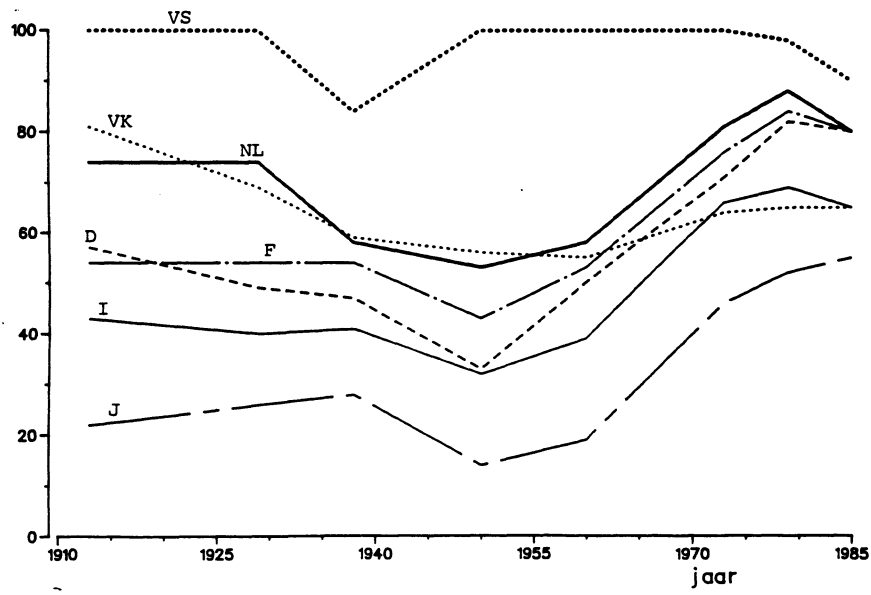

a Relatieve niveaus t.o.v. de VS over de periode 1913-1979 ontleend aan Maddison (zie voetnoot tabel 2.1).

Voor de Nederlandse uitvoer is echter niet zozeer de economische groei in de wereld van belang als wel de ontwikkeling van de daarbij behorende invoervraag. In tabel 2.4 is de samenstelling van de invoer van de industrielanden vermeld over de periode 1960-1979, alsmede de invoerelasticiteiten voor de onderscheiden goederencategorieën. Tabel 2.5 vermeldt de samenstelling van de Nederlandse uitvoer naar goederengroep. In vergelijking met het doorsnee-invoerpakket van de industrielanden zijn de voedingsmiddelen en de chemische produkten daarin sterk vertegenwoordigd. Ondanks deze discrepantie komen de gemiddelde invoerelasticiteiten van de industrielanden en de met de Nederlandse uitvoeraandelen herwogen elasticiteiten overeen; 1,8 voor de periode 1960/'73 en 1,7 voor 1973/'79.

Tabel 2.4 Invoerelasticiteiten[a] van een aantal goederengroepen voor het totaal van de industrielanden, 1960-1979

SITC nr.	Goederencategorie	Invoeraandelen in %		Invoerelasticiteiten	
		1960/1973	1973/1979	1960/1973	1973/1979
0,1	Voedingsmiddelen	17,5	14,8	1,1	1,1
2,4	Niet-eetbare grondstoffen excl. energie	15,8	10,3	0,9	0,5
5	Chemische produkten	6,8	9,0	2,7	2,6
6-8	Overige industrieprodukten	59,9	65,9	2,1	1,85
	Totaal excl. energie			1,8	1,7

a) Gemiddelde procentuele mutatie per jaar van het invoervolume gedeeld door de gemiddelde procentuele mutatie per jaar van het BNP-volume.

Tabel 2.5 De samenstelling van de Nederlandse uitvoer naar goederencategorie 1960-1979[1)]

SITC	Goederencategorie	Uitvoeraandelen in %	
		1960/ 1973	1973/ 1979
0,1	Voedingsmiddelen	26,4	24,6
2,4	Niet-eetbare grondstoffen, exclusief energie	9,0	7,9
5	Chemische produkten	13,2	18,7
6-8	Overige industrieprodukten	51,4	48,8

1) Eurostat, buitenlandse handel, EG 1985.

De toekomstige voor Nederland relevante invoerelasticiteiten zijn moeilijk te begrenzen. In principe kan het Nederlandse uitvoerpakket zodanig wijzigen dat van zeer hoge elasticiteiten moet worden uitgegaan. In het algemeen kan gesteld worden dat in een situatie van onbelemmerde handel de industrieprodukten een steeds zwaarder gewicht in de totale invoer van goederen zullen krijgen, tenzij zich extreme prijsontwikkelingen voordoen bij de overige goederencategorieën. Het aandeel van de voedingsmiddelen zal afnemen als gevolg van een lage inkomenselasticiteit van de vraag. De invoer van grondstoffen wordt relatief minder door de geringe mogelijkheden van een verdergaande internationale specialisatie.

Om de gedachten te bepalen zou met een macro invoerelasticiteit als in de jaren zestig[3] en een economische groei in het Nederlandse afzetgebied conform de maximumramingen[4] een

[3]Bedoeld worden de gemiddelde invoerelasticiteiten van de industrielanden in de jaren zestig. De invoerelasticiteiten van de landen in de Derde Wereld waren in deze periode veelal aanzienlijk lager.

[4]Bij de berekening van de economische groei in het Nederlandse afzetgebied is aangenomen dat de groeiverschillen tussen de onderscheiden landen en regio's volledig worden weerspiegeld in het Nederlandse uitvoerpatroon. Het aandeel van de uitvoer dat naar de NIC's in de Derde Wereld gaat, zou dan in 2010 21% zijn tegen 8,5% in 1985.

toename van de naar geografie en pakketsamenstelling herwogen wereldinvoer resulteren van ruim 7½%. In het HOOG-scenario wordt van 6% uitgegaan.

Duidelijk zal zijn dat de afleiding van de bovengrens aan de groei van de wereldhandel op een aantal belangrijke veronderstellingen berust, zowel expliciet als impliciet. Deze afbakening draagt dan ook in hoge mate een tentatief karakter.

De projectie van de wereldhandelsgroei in het LAAG-scenario is op een meer pragmatische wijze tot stand gekomen. Bij de opstelling van de lange termijn toekomstbeelden zijn "rampenscenario's" buiten beschouwing gelaten. Door deze beperking is tegelijkertijd een zekere bodem in het verloop van de wereldhandel gelegd. In LAAG neemt de dubbel herwogen wereldinvoer gemiddeld met 2% per jaar toe, over 1985-2000 met 1¾%. Trage economische groei in wisselwerking met protectionistische tendensen zijn hiervan de achtergrond. Het cijfer van 2% kan bijvoorbeeld opgebouwd worden gedacht uit een mondiale economische groei van 1½% in combinatie met een macro-invoerelasticiteit van ca. 1,3. Als referentie wordt de ontwikkeling in de jaren dertig genoemd, in deze periode daalde de geografisch herwogen wereldinvoer met ca. 1%.

De marges voor het buitenlands prijsverloop

In het algemeen gesteld zijn prijsontwikkelingen de resultante van (veranderingen in) schaarsteverhoudingen. Daarnaast gaan invloeden uit van marktrigiditeiten; te denken valt aan monopolieposities en instituties. Gegeven de projecties in de volumesfeer - die overigens in wisselwerking met de prijsprojecties zijn gemaakt - liggen de schaarsteverhoudingen in de onderscheiden scenario's vast. Afzonderlijke veronderstellingen zijn nodig over de effectiviteit van het marktmechanisme. Aangenomen wordt dat deze in HOOG groter is dan in LAAG. De spreiding in groei tussen de scenario's vindt hierin een zekere verklaring. De kwantificering van de verschillende invloeden op de prijzen heeft bij de projecties op pragma-

tische wijze plaatsgevonden. Zonder uitgebreid onderzoek geven de historische ontwikkelingen - zeker die op wereldniveau - vooralsnog weinig houvast op dit punt.

In het LAAG-scenario komt geen deflatie voor, zo is aangenomen. Gelet op het geprojecteerde relatieve prijsverloop van de grondstoffen inclusief energie spoort deze veronderstelling met het uitgangspunt, dat de marktwerking in dit scenario minder effectief is.

In HOOG geven de projecties op het gebied van de grondstoffenvoorziening, met name die met betrekking tot energie en de snel krapper wordende arbeidsmarkt reden van een substantiëler inflatie uit te gaan. Tamelijk arbitrair is het gemiddelde tempo op 5% vastgelegd.

Bij de prijsprojecties is een verandering van de dollarkoers ingecalculeerd. Voor alle scenario's wordt van een depreciatie uitgegaan. In concreto is aangenomen dat de dollar in de periode 1985-1990 met 15 à 20% in waarde zal dalen.

Binnen het EMS loopt de gulden in de pas met de Duitse mark; ten opzichte van de andere EMS-valuta treedt appreciatie op in overeenstemming met het verschil in inflatietempo, zodat de koopkrachtpariteit gelijk blijft.

Voor HOOG en MIDDEN is verondersteld dat de reële rente geleidelijk daalt naar een niveau van ca. 3½%. Tot 2000 is in het LAAG-scenario een hogere reële rente aangenomen. Vooruitlopend op paragraaf 2.3 kan worden gesteld, dat dit vooral een gevolg is van de economische stagnatie waardoor in dit scenario de overheidstekorten oplopen en de schuldenproblemen van de Derde Wereld verder toenemen. De portefeuillesamenstelling ontwikkelt zich hierdoor minder evenwichtig, waar een hogere rente tegenover moet staan.

In de buitenland-exogenen is een cyclisch verloop aangebracht. Achtergrond daarvan is de gedachte dat na een opgaande fase waarin economische groei geleidelijk via spanningen op de goederen- en arbeidsmarkt meer inflatie genereert, de situatie ondermeer als gevolg van de ontstane onevenwichtigheden omslaat: de volume-groei valt terug, terwijl de nomi-

nale beweging langzaam afbuigt.

In het algemeen reageren de prijzen van energie en overige grondstoffen eerder en krachtiger op fluctuaties in de economische groei dan industrieprodukten. In het HOOG-scenario kan daardoor tot 2000 een ruilvoetverbetering voor de grondstoffenlanden optreden. De omgekeerde situatie doet zich voor in het LAAG-scenario[5].

Een samenvatting van de buitenland-exogenen wordt gegeven in tabel 2.6 en de grafieken 2 en 3.

Grafiek 2

Groei wereldhandel (dubbel herwogen)

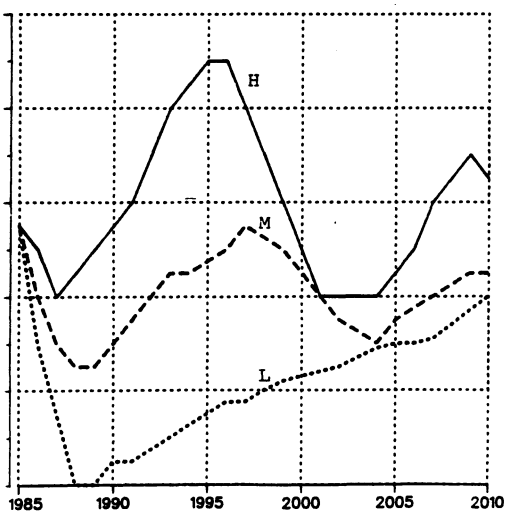

Grafiek 3

Mondiale inflatie (industrieprodukten)

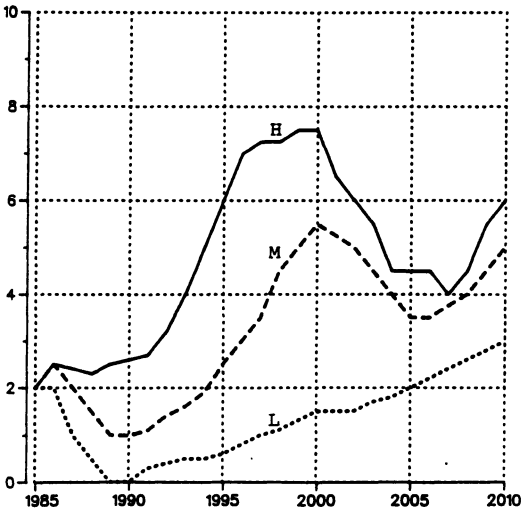

[5]De reële energieprijsontwikkeling in de scenario's is gebaseerd op uitkomsten van het wereldolieprijsmodel van het CPB; voor een nadere toelichting op dit model wordt verwezen naar M.J. Stoffers: Een eerste aanzet voor een wereldolieprijsmodel, en enkele exercities (Centraal Planbureau, Occasional Paper nr. 35, 1985).

Om een voorstelling te geven van de mogelijke ontwikkelingen die schuil gaan achter deze cijfers, wordt in de volgende paragraaf voor elk van deze scenario's een illustratief wereldbeeld geschetst. Benadrukt zij echter dat ook andere wereldbeelden mogelijk zijn.

Tabel 2.6 Uitgangspunten van drie scenario's voor de periode 1985-2010

	1985/2000			2000/2010		
	H	M	L	H	M	L
	gemiddelde groei per jaar in %					
Extern						
Wereldhandel[a]	6½	4	1¼	5¼	4	3
Prijs						
Energie[b]	7¼	3¼	-1	6¼	6	3½
Grondstoffen[b]	4¾	2½	¼	4¾	4	1½
Industrie produkten[b]	4½	2½	¾	5¼	4¼	2¼
Buitenlandse rente[c]	8	6¼	5¾	8½	7½	5½
Intern						
Arbeidstijd	-½	-½	-½	-½	-½	-½
Produktie aardgas	-½	-¾	-1	-3½	-3½	-4¼
Uitvoer aardgas	-1¾	-1¾	-1¾	-17¾	-17¾	-17¾
Uitvoer energie-produkten	2¼	1¾	1¼	1½	1½	1

[a] dubbel herwogen exclusief energie.
[b] in guldens.
[c] gemiddeld in de periode; ongewogen gemiddelde van de lange rente in de Verenigde Staten en de Bondsrepubliek.

2.3 Drie_wereldscenario's:_een_illustratie

HOOG

In de tweede helft van de jaren tachtig wordt in de Verenigde Staten overgegaan op een restrictief budgetbeleid, in combinatie met een ruim monetair beleid. Het financieringstekort wordt kleiner, de rente daalt. De teruglopende kapitaalinvoer die hiervan het gevolg is, zet een waardedaling van de dollar in gang. Door de restrictieve overheidsmaatregelen wordt de economische groei geremd. Het dollar- en renteverloop stimuleren echter de uitvoer en de binnenlandse afzet. Door internationale coördinatie van het beleid kan de uitvoer van de Verenigde Staten eveneens profiteren van de - hierna te bespreken - versoepeling van het budgettaire beleid in West-Europa en Japan. Het tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans wordt door deze ontwikkelingen teruggedrongen.

West-Europa maakt min of meer een tegenovergestelde ontwikkeling door. Het overheidsbeleid wordt minder restrictief. De vanuit de Verenigde Staten geïnduceerde daling van de rente verruimt de mogelijkheid daartoe. De ontwikkeling van de binnenlandse afzet begint aan kracht te winnen. Ook het toenemende vertrouwen en de verbeterde winstposities dragen daartoe bij. Nog bestaande rigiditeiten aan de aanbodzijde van de economie bij ondernemers, de overheid en de factor arbeid worden verder gereduceerd. Door hogere economische groei en de gematigde stijging van de reële arbeidskosten neemt de werkgelegenheid substantieel toe, uit oogpunt van arbeidsaanbod overigens onvoldoende. Daardoor is aan het eind van de tachtiger jaren het werkloosheidspercentage nog hoog.

De landen van de Derde Wereld hebben in het algemeen profijt van de zojuist beschreven ontwikkelingen in de industrielanden. De economische groei bevordert hun uitvoermogelijkheden. De waardedaling van de dollar en de dalende rentestand verlichten de schuldenproblematiek. De noodzaak voor een restrictief beleid neemt hierdoor af.

Door de afnemende onevenwichtigheden in de wereldeconomie is vervolgens een uitbundige produktiegroei mogelijk, gepaard

gaande met een sterke uitbreiding van de wereldhandel. Vanuit de aanbodzijde wordt deze ontwikkeling ondermeer gedragen door toepassingsmogelijkheden van de nieuwe technologie. De groeipercentages benaderen die van de jaren zestig en de werkloosheid in West-Europa wordt zienderogen kleiner. Deze volume-ontwikkeling heeft echter repercussies voor het verloop van de prijzen. De inflatie raakt in een versnelling. Als eerste dragen de grondstoffenprijzen daartoe bij. De prijsstijging van energie komt in de dubbele cijfers als gevolg van veel vraag naar olie uit de OPEC-landen. De invloed van energieprijzen op het prijsverloop van industrieprodukten wordt evenwel beperkt door toenemende energiebesparingen. Een tweede bron van inflatie is de arbeidsmarkt. Met het verdwijnen van de werkloosheid nemen de looneisen toe. De rendementsposities van de bedrijven verslechteren daardoor aanzienlijk, zodat de kapitaalvorming onder druk komt. Door deze ontwikkelingen wordt tegen het eind van de eeuw een restrictief budgettair en monetair overheidsbeleid uitgelokt. De economische groei krijgt een terugslag, het inflatietempo wordt een aantal punten naar beneden gebracht. Het scenario sluit af met een nieuwe cyclus waarvan de opwaartse fase de laatste vijf jaren van de projectieperiode bestrijkt.

LAAG

In dit scenario worden in de tweede helft van de jaren tachtig geen duidelijke aanzetten gegeven tot het terugdringen van de economische onevenwichtigheden. Pogingen het beleid internationaal te coördineren slagen niet. Het ingezette restrictieve beleid van de Verenigde Staten blijkt niet krachtig genoeg waardoor het overheidstekort en de rente in de Verenigde Staten hoog blijven. Voortzetting van het economisch herstel wordt in Europa belemmerd door het weinig stimulerende overheidsbeleid en rigide marktverhoudingen. De toekomstverwachtingen worden onder deze omstandigheden snel ongunstiger. In samenhang hiermee daalt de dollarkoers in kort tijdsbestek. Wanneer vervolgens in de Verenigde Staten

alsnog een krachtig restrictief beleid wordt doorgevoerd, neemt ook de economische groei snel af. De teruglopende groei belemmert de uitvoer van de Derde Wereld waardoor het schuldenvraagstuk zich verder toespitst, terwijl de bereidheid oplossingen aan te dragen gering is.

Als gevolg van deze ontwikkelingen wordt een lange periode van geringe mondiale economische groei ingeluid. De internationale handel wordt in toenemende mate onderhevig aan protectionistische tendensen. Overal neemt de werkloosheid toe.

De positie van de grondstoffenlanden is in dit scenario ongunstig. Ruwe olie neemt aanzienlijk in prijs af; de overige grondstoffen volgen de prijsstijging van industrieprodukten op afstand. Ondanks dit verloop van grondstoffenprijzen en ondanks een grote onderbezetting op de arbeidsmarkt is er nog steeds sprake van een lichte prijsinflatie in de industriële wereld.

Na verloop van een aantal jaren neemt de bereidheid tot samenwerken toe en worden verstarringen geleidelijk doorbroken.In de laatste tien jaren van de scenarioperiode krijgt de economische groei hierdoor nieuwe impulsen. De werkloosheid in de industrielanden daalt enigszins, ook als gevolg van een teruglopend arbeidsaanbod. De produktiecapaciteit van energie is in deze periode dermate ingekrompen dat de reële prijs van energie opnieuw stijgt. Mede hierdoor neemt de prijsinflatie in de wereld toe.

MIDDEN

Evenals in HOOG voert de overheid van de Verenigde Staten in de tweede helft van de jaren tachtig een restrictief budgettair beleid. De bereidheid tot afstemming van de economische politiek is echter in geringere mate aanwezig. Vooral de ontwikkelingen in West-Europa laten te wensen over. De weinig stimulerende rol van de overheid en de rigiditeiten aan de aanbodzijde die slechts langzaam verdwijnen vormen hiervan de achtergrond. Herstel van vertrouwen vindt niet plaats zodat

de sfeer in Europa aarzelend blijft. Een krachtige opleving van de binnenlandse afzet komt hierdoor niet van de grond.

Hoewel het aanpassingsproces in de Verenigde Staten hierdoor bemoeilijkt en vertraagd wordt, kan door toenemende heroriëntatie van de Amerikaanse economie op de westkust en op Oost- en Zuid-Azië evenwichtsherstel worden bereikt. In de loop van de jaren negentig ontstaat in deze regio's een florerende economie, die een krachtige opleving van de wereldhandel genereert.

Ook Europa kan van deze gunstige ontwikkeling profiteren, maar minder dan in het HOOG-scenario omdat de uitvoer zowel geografisch als naar pakket minder adequaat is samengesteld. Ook de binnenlandse afzet trekt geleidelijk aan. De werkloosheid gaat dalen, maar het gemiddelde niveau blijft hoog. De economische groei in Europa blijft in dit scenario enigszins een afgeleid karakter dragen.

Door het langduriger aanpassingsproces is de positie van de schuldenlanden op middellange termijn moeilijker dan in HOOG. De zwakkere economische groei beperkt de uitvoermogelijkheden van de Derde Wereld, bovendien verslechtert de ruilvoet. Maar na herstel van de Verenigde Staten is vooral de positie van de Latijns-Amerikaanse schuldenlanden gunstiger dan in LAAG. Met het aantrekken van de economie in de industrielanden herstelt de vraag naar produkten uit de Derde Wereld evenals de ruilvoet, vooral die van energie.

In de Verenigde Staten ontstaat rond de eeuwwisseling een gespannen arbeidsmarkt. Onder invloed van deze ontwikkelingen neemt de inflatie in de wereld voortdurend toe. Dit leidt tot een keerpunt in het tempo van de economische groei, de prijsstijgingen worden geringer. Na een aantal jaren, aan het eind van de scenarioperiode, tekent zich een nieuwe cyclus af. De werkloosheid in Europa wordt verder teruggedrongen, niet in de laatste plaats door een afname van het arbeidsaanbod.

2.4 Intern-Nederlandse uitgangspunten

Wegens het open karakter van de Nederlandse samenleving hebben de externe scenario's op enkele punten ook consequenties voor de werking van de Nederlandse economie. Dit betreft in de eerste plaats het effect van een verbetering van de internationale concurrentiepositie op de in- en uitvoer. Aangenomen is dat deze invloed in een protectionistische omgeving geringer zal zijn dan bij voortgaande internationale specialisatie.

De externe scenario's beïnvloeden verder de loon- en prijsvorming. Achter de externe scenario's kan een verschillende werking van het marktmechanisme worden gedacht. In het HOOG scenario werken de markten effectiever dan in het LAAG scenario. Voor Nederland wordt van overeenkomstige veronderstellingen uitgegaan; de gedachte hierachter is dat op lange termijn grote verschillen in marktgedrag tussen Nederland en de rest van de wereld weinig plausibel zijn. Loon- en prijsvorming reageren hierdoor in de drie scenario's verschillend op spanningen in de goederen- en arbeidsmarkt.

Tenslotte is verondersteld dat als gevolg van de mondiale stagnatie in het lage scenario het tempo van technische vooruitgang enigszins wordt geremd.

Het zal duidelijk zijn dat de wijze waarop in de drie scenario's hiermee rekening is gehouden onvermijdelijk enigszins arbitrair is; het scenario-karakter van deze lange termijn studie wordt hierdoor benadrukt.

Zoals in hoofdstuk 1 is beschreven, zijn de scenario's bedoeld om mogelijke toekomstige ontwikkelingen en eventuele knelpunten te presenteren zodat daar tijdig op geanticipeerd kan worden. Daarom is voor de binnenlandse uitgangspunten in grote lijnen ongewijzigd beleid verondersteld.

Voor de arbeidsduur betekent dit, dat is uitgegaan van een continuering van de trendmatige daling met 0,5% per jaar.

Ongewijzigd beleid is voor de pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen geïnterpreteerd als handhaving van het bestaande systeem van kapitaaldekking en de huidige pre-

miepercentages. Bovendien worden ongewijzigde beleggingsvoorschriften verondersteld.

Voor de sociale zekerheid worden lastendekkende premiepercentages berekend, waarbij de wettelijke koppelingsmechanismen in acht zijn genomen. De aangekondigde stelselherzieningen zijn niet verwerkt.

Omdat de overheidsuitgaven endogeen zijn, is het begrip ongewijzigd beleid hier strikt genomen niet toepasbaar. In ruimere betekenis wordt dit begrip hier echter geïnterpreteerd als continuering van bestaande institutionele verhoudingen en koppelingsmechanismen. Dit betekent bijvoorbeeld dat het trendbeleid wordt gehandhaafd, de uitgaven voor defensie en ontwikkelingssamenwerking een vast percentage van het nationaal inkomen uitmaken en de huidige wijze van financieren van de overheidsschuld (de lenings- en aflossingstermijn; voorkeur voor "lang" boven "kort") wordt gecontinueerd. Bij andere uitgavencategorieën blijkt de ruimere interpretatie van ongewijzigd beleid uit de veronderstelde effecten van de welvaartsontwikkeling; meestal zijn voor deze elasticiteiten waarden gekozen die tussen 0 en 1 liggen.

Voor de belastinginkomsten is in eerste instantie gerekend met ongewijzigde tarieven. Rekening houdend met de ruimte op de kapitaalmarkt wordt er in de scenario's bij wijze van werkhypothese van uitgegaan dat naarmate het financieringstekort verder daalt terugkoppelingen optreden via aanpassing van de loon- en inkomstenbelasting. Het financieringstekort in de scenario's schommelt hierdoor uiteindelijk globaal rond een niveau van 6%.

De ontwikkeling van de aardgasbaten is afgestemd op uitkomsten van CENECA. Wat betreft demografische gegevens is aangesloten bij de middenvariant van de CBS-bevolkingsprognose uit 1984 (PROG 84). Voor het aantal onderwijsvolgenden is uitgegaan van recente ramingen van het CPB. Deze variabelen zijn niet scenario-specifiek.

De mutaties van het trendmatig arbeidsaanbod corresponderen met de recent gepubliceerde herziene cijfers van CPB-mono-

grafie 24[6]. In de tweede helft van de jaren tachtig groeit het trendmatig arbeidsaanbod met gemiddeld ca. 75 duizend arbeidsjaren; daarna valt de toename terug tot ca. 20 duizend rond het jaar 2000. Vervolgens wordt een daling verwacht, die in 2010 op ca. 20 duizend arbeidsjaren wordt geraamd.

Voor de produktie van aardgas is voor het MIDDEN-scenario het Plan van Gasafzet 1985 gevolgd. Voor HOOG en LAAG is gebruik gemaakt van uitkomsten van CENECA. Voor de uitvoer van aardgas is in alle scenario's het Plan van Gasafzet gevolgd. Door contractuele verplichtingen ligt de uitvoer grotendeels vast. Tot 2000 vindt er een lichte daling plaats, daarna lopen de huidige contracten af en in 2010 wordt er nog maar weinig geëxporteerd.

Hoewel in de scenario's de vraag naar olieprodukten nauwelijks stijgt, zijn er voor Nederland toch goede exportmogelijkheden wegens de gunstige vestigingsplaats en de aanwezigheid van moderne raffinaderijen. Elders wordt de raffinagecapaciteit gedeeltelijk buiten gebruik gesteld, waardoor het Nederlandse aandeel in de raffinagecapaciteit stijgt. Niettemin blijft de uitvoer van olieprodukten achter bij de rest van de uitvoer. Vooral de opkomst van andere concurrenten (Midden-Oosten) vormt hiervan de oorzaak.

Voorts is voor de overdrachten van overig inkomen door bedrijven aan gezinshuishoudingen (inclusief toegerekend loon zelfstandigen) in het HOOG en MIDDEN-scenario een geleidelijk herstel aangenomen ten opzichte van het huidige lage niveau.

[6]CPB-notitie: Herziening van het trendmatig arbeidsaanbod naar aanleiding van CBS-bevolkingsprognose uit 1984.

3. DRIE SCENARIO'S IN VOGELVLUCHT

In het MIDDEN-scenario stijgt het reëel nationaal inkomen over de scenario-periode met gemiddeld 2¾% per jaar. Dit cijfer komt overeen met het lange termijn gemiddelde sinds het begin van de eeuw. Voor het HOOG en LAAG-scenario is dit cijfer globaal gesproken 1% hoger respectievelijk lager. De consumptie per hoofd van de bevolking zal in HOOG na 25 jaar 190% hoger en in LAAG, ondanks de trage groei, altijd nog 60% hoger zijn dan in de startsituatie. Deze cijfers staan vermeld in of zijn af te leiden uit de tabel met kerngegevens van de drie scenario's (tabel 3.1) die hierna is gepresenteerd.

Door de grote afhankelijkheid van Nederland van de wereldeconomie is de ontwikkeling in de scenario's voor een belangrijk deel bepaald door de wereldhandelsgroei en de mogelijkheden om het aandeel op de wereldmarkt te vergroten (marktwinst). Omdat per scenario de veronderstelde werking van het marktmechanisme weinig uiteenloopt tussen Nederland en de rest van de wereld zijn de mogelijkheden voor concurrentieverbetering beperkt. Niettemin treedt er in alle scenario's tot 2000, toch enige verbetering op omdat in Nederland een grotere loonmatiging plaatsvindt. Achtergrond hiervan is dat zowel de werkloosheid in de uitgangssituatie als ook de trendmatige groei van het arbeidsaanbod aanzienlijk hoger ligt dan in de omringende landen. De protectionistische tendensen in het LAAG en (in mindere mate) het MIDDEN-scenario zijn er echter de oorzaak van dat de effectiviteit van deze verbetering in termen van marktwinst niet zo groot is. Per saldo ontlopen de drie scenario's elkaar op dit punt niet zo veel. In paragraaf 4.1 wordt hier nader op terug gekomen.

De aanzienlijke verschillen in produktiegroei tussen de scenario's worden dus vooral bepaald door groeiverschillen in de wereldhandel. In HOOG wordt tot 2000 een produktiegroei bedrijven van 4½% berekend, wat in verhouding tot de periode

Tabel 3.1 Kerngegevens van drie scenario's voor de periode 1985-2010

	1985	1985/2000			2000/2010		
		H	M	L	H	M	
		gemiddelde groei per jaar in %					
Volume part. consumptie		4½	3½	1¾	4¾	2¾	
Volume invest. outillage[a]		4¾	4	2	4½	2¾	
Volume invest. woningen		-½	-1¼	-2	1½	-½	
Volume uitvoer goederen		6¾	4¾	1½	4¾	3¾	
Volume invoer goederen		5¾	4	1½	5¾	3½	
Produktie bedrijven		4½	3½	1½	3¾	2½	
Volume BNP		4	3	1¼	3	2¼	
Reëel netto nationaal inkomen		4	3	1½	3¾	2½	
Werkgelegenheid totaal		2	1¼	0	½	½	
Totale beroepsbevolking		1	1	¾	0	0	
Arbeidsproduktiviteit[a,b]		2¾	2¼	1¾	3½	2¾	
Prijs part. consumptie	-	4¼	2	¾	5¾	4½	
Loonsom per werknemer		6½	3¾	3	10½	6¾	
Reële arbeidskosten[b]		2¾	2½	2	4	2¾	
Ruilvoet		-½	-½	0	½	0	
		gemiddeld niveau					
Saldo lopende rekening betalingsbalans[c]	5¾	4	3	4¾	1	1¾	[illegible]
Belastingdruk[c]	28	27¼	28½	30½	22¾	26¾	32
Sociale premiedruk[c]	22¾	21	22¾	26	21	22¾	28
Financieringstekort overheid[c]	8¾	5	6	7½	6¾	5¾	6
Rentestand	7½	6½	5	4¾	7¼	6¾	4
Arbeidsinkomensquote[d]	76¾	75¾	76	78½	76¾	76¾	79
Werkloosheid[e,f]	825	500	750	1200	125	600	1450
		niveaus in eindjaar					
		2000			2010		
		H	M	L	H	M	L
Reëel beschikbaar loonin-komen gemiddelde werknemer[g]		150	135	110	235	170	14
Werkloosheid[e,f]	825	250	700	1500	50	425	135
Werkgelegenheid overheid[e]	725	800	775	725	875	800	75
Werkgelegenheid bedrijven[e]	3800	5225	4700	3750	5425	4925	380
Aandeel 65+-ers[h]	12	14½	14½	14½	16½	16½	16
Aandeel beroepsbevolking[h]	36½	41	40	39	42	41	39

a bedrijven excl. aardgas; b per arbeidsjaar; c % van NNI; d gecorrigeerd voor aardgas; e x 1000; f incl. de 57½ jarigen en ouder; g 1985 = 100; h % totale bevolking

1973/'82 met een groei van 1½% een zeer hoog cijfer is; zoals tabel 3.2 laat zien komt de groei ten opzichte van de jaren vijftig en zestig echter bijna 1%-punt lager uit.

In het LAAG-scenario wordt tot 2000 de trend van de periode 1973/'82 voortgezet; ten opzichte van de jaren dertig komt de produktiegroei bijna 1% gunstiger uit. Na 2000 trekt de economische groei onder invloed van de wereldhandel geleidelijk aan.

Voor het MIDDEN-scenario blijkt de produktiegroei bedrijven voor de periode 1985-2010 van 3% ongeveer ¼% beneden het lange termijn gemiddelde over de periode 1923/'85 (excl. 1939/'50) te liggen.

In verhouding tot de periode 1950/'73 kenmerken alle scenario's zich door relatief geringe groei van de arbeidsproduktiveit (zie tabel 3.2). Minder snelle groei van de reële arbeidskosten en de trendmatige produktie zijn hiervan de voornaamste oorzaken. De geringere stijging van de arbeidsproduktiviteit kan ook in overeenstemming worden gebracht met het idee van het technologisch front. De afstand tot dit front is de afgelopen decennia veel kleiner geworden waardoor de ruimte voor produktiviteitswinst is afgenomen.

De spreiding in de arbeidsproduktiviteitsontwikkeling tussen de scenario's is veel kleiner dan die in de produktiegroei, waardoor de werkgelegenheidsontwikkeling tussen de scenario's sterk uiteenloopt. In het HOOG-scenario kan tot 2000 een - voor Nederlandse begrippen - zeer omvangrijke creatie van werkgelegenheid plaats vinden van gemiddeld bijna 2% per jaar. In het MIDDEN-scenario is de werkgelegenheidsontwikkeling eveneens gunstig te noemen. In LAAG blijft de werkgelegenheid nagenoeg gelijk.

De trendmatige component van het arbeidsaanbod is reeds in hoofdstuk 2 behandeld. Inclusief effecten van extra toetreding en terugtrekking resulteert tot 2000 een feitelijke

Tabel 3.2 Produktie en werkgelegenheidsontwikkeling, werkloosheidspercentage in historisch perspectief

	23/29	29/38	50/73	73/82	82/85	1985/2000			2000/20		
						H	M	L	H	M	
	gemiddelde groei per jaar in %										
produktie bedrijven	3¾	½	5½	1½	1¾	4½	3½	1½	3¼	2½	
arbeidsproduktiviteit	1	¾	4½	2	2½	2½	2¼	1½	3	2	
beroepsbevolking	2¼	1	1	1	¼	1	1	¾	0	0	0
werkgelegenheid											
bedrijven	2¾	-¼	¾	-½	-¾	2	1¼	0	¼	½	
werkloosheid[a]	4¾	12¾	1¾	6¼	15¼	8½	13	20¾	2	9¾	24

a) gemiddeld niveau in % van de totale beroepsbevolking; voor 1923/'38 in van de afhankelijke beroepsbevolking.

jaarlijkse groei van het arbeidsaanbod van gemiddeld 1% voor het HOOG en MIDDEN-scenario en ¾% voor het LAAG-scenario. Na de eeuwwisseling blijft het arbeidsaanbod praktisch stabiel; de dalende demografische component wordt gecompenseerd door enige extra toetreding uitgelokt door de arbeidsmarktsituatie.

Het resulterende beeld voor de werkloosheid loopt sterk uiteen (zie grafiek 4). In het HOOG-scenario daalt de werkloosheid voortdurend; toch duurt het nog tot het jaar 2000 alvorens schaarste op de arbeidsmarkt ontstaat. In het MIDDEN scenario is de groei van de werkgelegenheid tot 2000 juist voldoende om het stijgende arbeidsaanbod op te vangen. De daling van de werkloosheid is hierdoor bescheiden. Het werkloosheidspercentage blijft historisch gezien heel hoog. Na 2000 versnelt de afname van de werkloosheid vooral omdat de beroepsbevolking stabiel blijft. In 2010 is de werkloosheid echter nog altijd 7% van de beroepsbevolking. Het LAAG scenario toont wat betreft de werkloosheid een uiterst somber perspectief.

Grafiek 4

Werkloosheid (als % arbeidsaanbod)

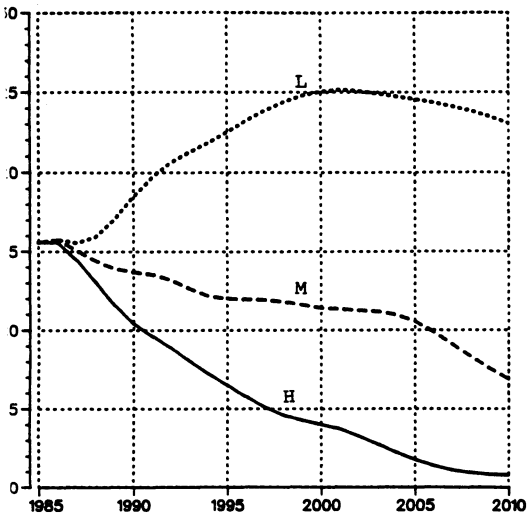

Grafiek 5

Belasting- en premiedruk (in % NNI)

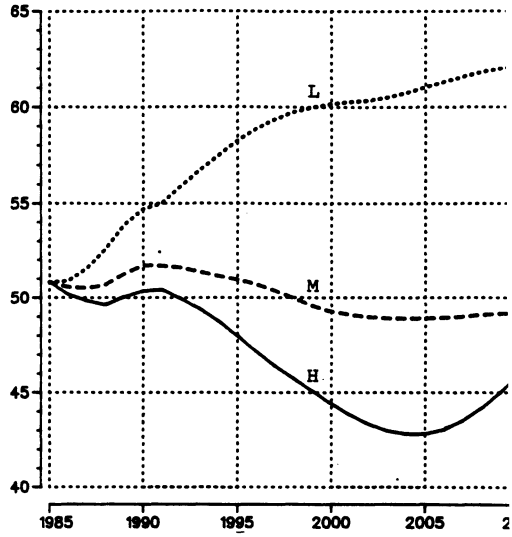

Grafiek 6

Overheidsuitgaven (in % NNI)

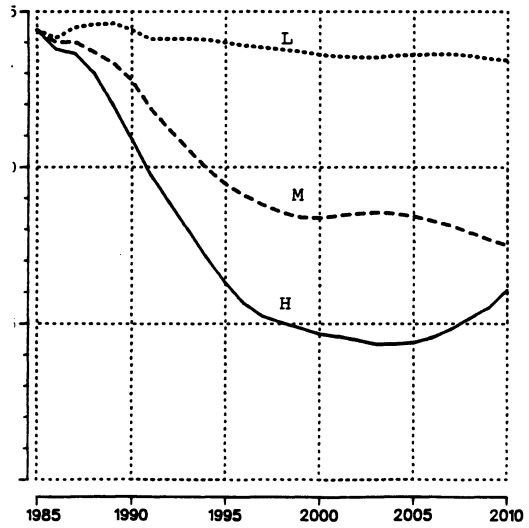

Grafiek 7

Rentelasten overheid (in % NNI)

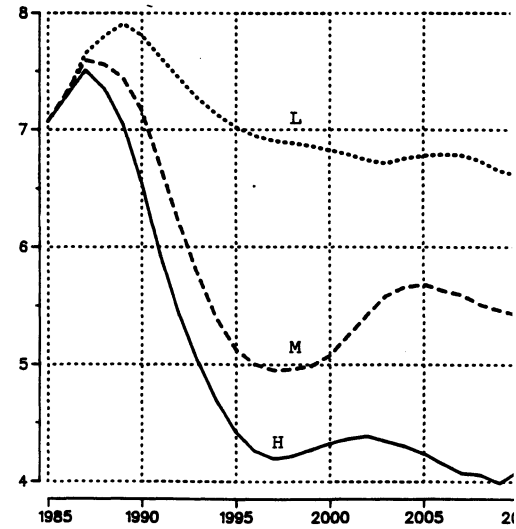

Benadrukt zij dat het hier gaat om werkloosheid gemeten in arbeidsjaren. Er is noch een meer dan trendmatige arbeidsduurverkorting noch een versnelde toename van deeltijdarbeid in de beschouwing betrokken.

De loon- en prijsinflatie is in sterke mate afhankelijk van de internationale ontwikkeling waarbij ook de veronderstellingen voor de marktwerkingen van belang zijn. In HOOG en in mindere mate in MIDDEN zal aanvankelijk sprake zijn van loonmatiging. Als evenwel in HOOG na 2000 arbeidsschaarste ontstaat zal daarvan een scherpe loonstijging het gevolg zijn zoals ook te zien is in tabel 3.3.

In LAAG is ook van meet af aan geen loonmatiging te bespeuren. In tabel 3.4 is te zien dat de relatieve bijdrage van de looncomponent aan de prijsstijging in dit scenario verreweg het grootst is.

Tabel 3.3 Opbouw loonstijging sector bedrijven in drie scenario's

	1985/2000			2000/2010		
	H	M	L	H	M	L
	gemiddelde groei per jaar in %					
nominaal loon	6½	3¾	3	10½	6¾	5¼
bijdrage						
- prijscompensatie	4	1¾	¾	5¾	4½	2¾
- arbeidsproduktiviteit	2¾	2¼	1¾	3½	2¼	2
- overige faktoren	-¼	-¼	½	1¼	0	½

Tabel 3.4 Opbouw consumptieprijsstijging in drie scenario's

	1985/2000			2000/2010		
	H	M	L	H	M	L
	gemiddelde groei per jaar in %					
Prijsstijging consumptie	4¼	2	¾	5¾	4½	2¾
bijdrage						
- loonkosten	1¾	¾	½	2¼	1½	1¼
- invoerkosten	1¾	¾	¼	2¼	1¾	¾
- overige componenten[a]	1¼	½	0	1¼	1¼	¾

[a] aardgas, kapitaalkosten, afrondingsverschillen.

In de periode 1960/'82 heeft de groei van de reële arbeidskosten de stijging van de arbeidsproduktiviteit voortdurend overtroffen waardoor de arbeidsinkomensquote sterk is gestegen (zie ook tabel 4.4 in paragraaf 4.2) Sindsdien is de arbeidsinkomensquote onder invloed van de loonmatiging scherp gedaald naar een niveau dat gecorrigeerd voor aardgas, overeenkomt met dat van het begin van de jaren zeventig. Volgens het HOOG- en MIDDEN-scenario lopen tot 2000 de reële arbeidskosten en de arbeidsproduktiviteit, gemiddeld genomen, met elkaar in de pas, zodat de arbeidsinkomensquote slechts geringe mutaties vertoont. Alleen in LAAG stijgt de arbeidsinkomensquote. De toename blijft echter beperkt, omdat niet alleen in Nederland het marktmechanisme slecht functioneert, maar ôòk bij de buitenlandse concurrenten. Door de spanningen op de arbeidsmarkt kan in HOOG na 2000 de arbeidsinkomensquote opnieuw sterk oplopen.

Een indruk over de relatieve effectiviteit van de marktwerking in de drie scenario's wordt verkregen door de regel overige factoren in tabel 3.3 waarin het Phillipscurve-effect domineert. In LAAG blijkt ondanks de omvangrijke werkloosheid

de loonstijging groter dan de som van prijscompensatie en stijging van de arbeidsproduktiviteit. In HOOG en MIDDEN is de bijdrage van de overige factoren bij een veel lagere werkloosheid negatief; hieruit blijkt dat de markten daar effectiever reageren op de werkloosheidssituatie dan in LAAG.

De kosten van energie en grondstoffen die in het vorige hoofdstuk reeds aan de orde zijn geweest zijn grotendeels internationaal bepaald. In HOOG lopen deze voor de eeuwwisseling al flink op zoals ook te zien is in tabel 3.5 waar de gemiddelde ontwikkeling van de kostencomponenten is gegeven.

Als gevolg van de uiteenlopende economische ontwikkeling laten de uitkomsten voor de collectieve sector een zeer verschillend beeld zien. In het HOOG scenario daalt eerst het financieringstekort tot een niveau, waarbij verlaging van de loon- en inkomstenbelasting mogelijk wordt geacht. De belasting- en premiedruk komt hierdoor in 2000 met een waarde van ca. 44% aanzienlijk lager uit dan in 1985 (ca. 51%). In vergelijking met de jaren vijftig en zestig blijft het niveau van de belasting- en premiedruk echter toch hoog. Hierin weerspiegelt zich dat de huidige institutionele structuur ook

Tabel 3.5 Gemiddelde ontwikkeling kostencomponenten per eenheid produkt

	1985/2000			2000/2010		
	H	M	L	H	M	L
	gemiddelde groei per jaar in %					
grondstoffen	4¾	2½	¼	4¾	4	1½
energie	3¾	¼	-3¼	4½	4	2¾
arbeid	3¾	1½	1¼	7½	4½	3¼

voor de toekomst is gehandhaafd. Na 2000 komen de gevolgen van de krappe arbeidsmarkt tot uiting in de loongevoelige uitgaven van de collectieve sector (zie grafiek 6).

Door de trage economische ontwikkeling in het LAAG-scenario loopt de belasting- en premiedruk evenwel op naar een ongekend hoog niveau van 62%, terwijl de overheidsschuld uitgedrukt als percentage van het nationaal inkomen stijgt tot bijna 160%. Alleen in de periode van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog lag deze schuldquote nog hoger. Niettemin kan de rentelast uitgedrukt als percentage van het nationaal inkomen ook in het LAAG-scenario iets dalen ten opzichte van 1985 door de veronderstelde daling van de buitenlandse rente en door de herfinanciering van hoog rentende oude schulden tegen een lagere rentevoet (zie grafiek 7).

Na daling van het financieringstekort ontstaat er op termijn ook in MIDDEN enige ruimte voor daling van de belasting- en premiedruk.

De uitgangssituatie kenmerkt zich door omvangrijke overschotten op de lopende rekening van de betalingsbalans. Het aanpassingsproces naar een meer evenwichtige positie wordt in HOOG en MIDDEN pas in de loop van de jaren negentig voltooid. Voor het LAAG-scenario neemt dit nog meer tijd in beslag. Dit heeft tot gevolg dat de scenario's tot 2000 gekenmerkt worden door een, ook vanuit historisch perspectief, zeer sterke externe positie. Deze overschotten op de lopende rekening slaan neer in het financieringssaldo van de sector bedrijven, waardoor het aanbod van de particuliere sector op de kapitaalmarkt positief wordt beïnvloed. Vooral via dit kanaal ontstaat in de scenario's neerwaartse druk op het rentepeil. Weliswaar wordt door kapitaal-uitvoer dit effect enigszins beperkt, maar gemiddeld genomen blijft de Nederlandse rente hierdoor 1 à 1,5% onder de buitenlandse lange rente.

De vermogens van de pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen vertonen in de scenario's een verloop dat globaal overeenkomt met dat van de schulden van de overheid (zie grafieken 8 t/m 10). Als ook rekening gehouden wordt met de

sterke externe positie lijken bij ongewijzigde beleggingsvoorschriften en -voorkeuren geen knelpunten op te treden om te voorzien in de financieringsbehoefte van de overheid. Wegens de herfinanciering van de in het afgelopen decennium sterk gegroeide overheidsschuld zal de omzet op de kapitaalmarkt de komende jaren echter sterk toenemen.

Grafieken 8 t/m 11

afiek 8

erheidsschuld en vermogen institutionele leggers in HOOG (in % NNI)

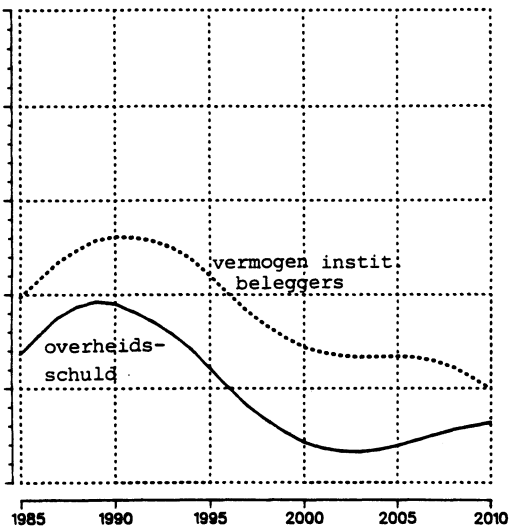

Grafiek 9

Overheidsschuld en vermogen institutionele beleggers in MIDDEN (in % NNI)

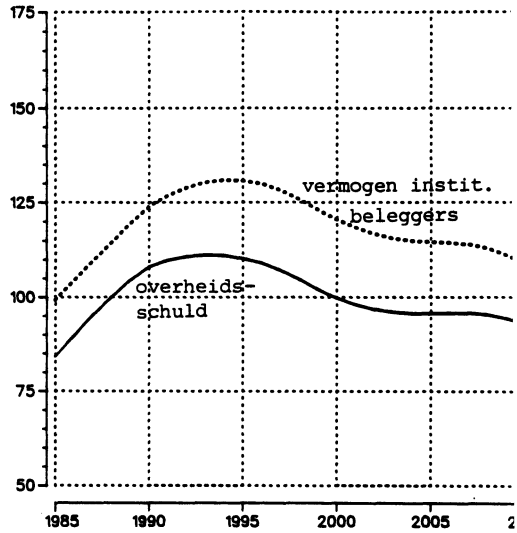

afiek 10

erheidsschuld en vermogen institutionele eggers in LAAG (in % NNI)

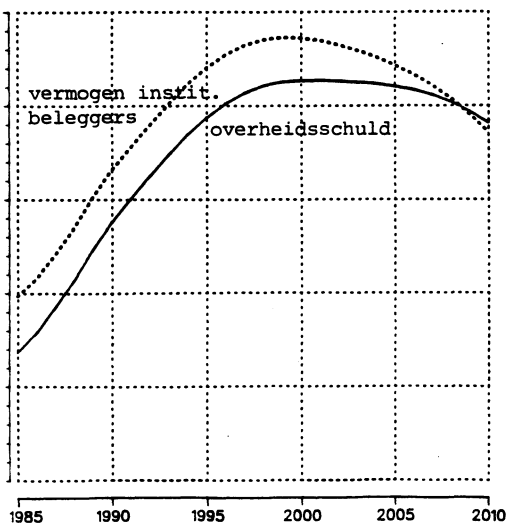

Grafiek 11

Mate van interne financiering

$$1 + \left(\frac{\text{financieringsoverschot}}{\text{investeringen + voorraadvorming}}\right) \times 10$$

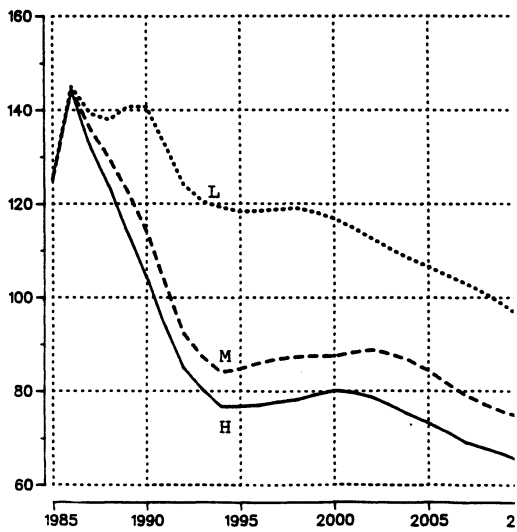

4. DE SCENARIO'S NADER BEZIEN

4.1 Afzet, invoer en produktie

Zoals in het vorige hoofdstuk is toegelicht treedt er voor de eeuwwisseling in alle scenario's een verbetering op van de internationale concurrentiepositie. De mogelijkheid om de concurrentiepositieverbetering bij de uitvoer van goederen (exclusief energie) in marktwinst om te zetten is in het MIDDEN en LAAG-scenario echter geringer als gevolg van protectionistische tendensen. De consequenties hiervan blijken in tabel 4.1. Overigens geldt dit effect alleen wanneer de concurrentiepositie verbetert; bij een verslechtering is er qua intensiteit geen verschil tussen de scenario's.

De marktwinst bepaalt samen met de groei van de wereldhandel de toename van de goederenuitvoer, exclusief energie. In tabel 4.1 zijn ook de uitkomsten voor de uitvoer van diensten en energie opgenomen. Wegens de geringere mogelijkheden voor internationale specialisatie blijft de groei van de dienstenuitvoer achter bij de goederenuitvoer.

Tabel 4.1 Volume-ontwikkeling van de uitvoer

	1985/2000			2000/2010		
	H	M	L	H	M	L
	gemiddelde groei per jaar in %					
concurrentiepositie	¼	½	½	-¼	0	0
marktwinst	½	¾	½	-¼	0	-¼
uitvoer excl. energie	7	4¾	1¾	4¾	3¾	2¾
uitvoer goederen	6¼	4¼	1½	4¼	3¼	2¼
uitvoer diensten	5	3¼	1¼	3½	2½	1¾
uitvoer goederen en diensten	6	4	1½	4	3¼	2¼

heden voor internationale specialisatie blijft de groei van de dienstenuitvoer achter bij de goederenuitvoer.

De uitvoergroei van 6% in HOOG tot 2000 blijft ruim 3% onder het gemiddelde voor de periode 1950/'73. Vooral de geringere groei van de wereldhandel is hiervan de oorzaak.

Voor de groei van de particuliere consumptie is de ontwikkeling van het reëel beschikbaar gezinsinkomen - bestaande uit loon- winst- en uitkeringsinkomens - de belangrijkste bepalende faktor. De reële groei hiervan wordt voor het grootste deel bepaald door de ontwikkeling van de totale werkgelegenheid en van de reële lonen. Daarnaast wordt in HOOG en MIDDEN de groei van de particuliere consumptie in eerste instantie positief beïnvloed door de dalende reële rente; in tweede instantie wordt dit effect echter tendele gecompenseerd door teruglopende rente-opbrengsten van gezinnen. Voorts gaan er ook positieve effecten uit van de teruglopende belastingdruk en het herstel van de winstuitkeringen. Na 2000 neemt het positieve effect van deze factoren af. In LAAG blijft de consumptiegroei steeds achter bij de ontwikkeling van de werkgelegenheid en de reële lonen door de forse stijging van de belastingdruk.

Voor de resulterende volume-ontwikkeling van de particuliere consumptie wordt verwezen naar tabel 4.3. Als referentie zij vermeld dat in de periode 1950/'73 de particuliere consumptie toenam met ruim 4½% per jaar gemiddeld; in de jaren 1973/'82 groeide de consumptie met gemiddeld ca. 2% per jaar. Voor de crisisjaren 1929/'38 beliep dit cijfer ca. 1½% per jaar.

Een en ander vindt zijn weerslag in het "huishoudboekje" van de sector gezinnen dat voor de drie scenario's in tabel 4.2 is gepresenteerd. Tot 2000 zijn in HOOG en MIDDEN de winstuitkeringen de snelst stijgende inkomstenbron, terwijl de overdrachten van overheid, sociale verzekering en pensioenfondsen de minste groei vertonen. Per saldo zullen de uitgaven aan belastingen, premies en rente eigen woning minder en de consumptie meer stijgen dan het inkomen. Bij LAAG is het omgekeerde het geval.

Na de eeuwwisseling lopen in alle scenario's de diverse inkomsten en uitgavencategorieën meer met elkaar in de pas, met uitzondering van de winstuitkeringen in HOOG die aan belang moeten inboeten als gevolg van de optredende sterke loonstijging.

Tabel 4.2 Inkomsten en uitgaven van gezinnen

	1985[a]	1985/2000[b]			2000/2010[b]			2010a % aandeel		
	% aandeel	H	M	L	H	M	L	H	M	L
Loon[c]	56½	8½	5¾	2½	11	7¾	5½	59¾	57¼	55
Overdrachten[d]	31¾	7	4½	3½	11¼	7¾	5½	28½	29¾	35½
Winst rente	11¾	9½	6	1½	8¾	7¼	5	11¾	13½	9½
Totaal inkomen		8¾	5	2¾	10¾	7¼	5½			
Belasting, premies, rente eigen woning	37½	7	4½	3½	10½	7	5½	31¼	33½	41
Consumptie	60	8¾	5½	2½	10¾	7½	5¾	64¾	63½	56
Besparingen	2½	11	4¾	0	11½	9¾	11½	4	3	3
Prijsstijging consumptie		4¼	2	¾	5¾	4½	2¾			

[a] % van totaal gezinsinkomen.
[b] gemiddelde jaarlijkse nominale groei in %.
[c] incl. winst uit eigen woningbezit.
[d] van overheid, sociale verzekering en pensioenfondsen.

De bruto investeringen stijgen in het algemeen iets sneller dan de produktie. Rendementsverwachtingen en dalende rente en later - in MIDDEN en HOOG - ook gunstiger afzetperspectieven zijn daarbij de belangrijkste determinanten. Deze groeicijfers zijn evenwel wat vertekend door het lage niveau in de uitgangssituatie. In HOOG en MIDDEN vindt hierdoor een herstel van de investeringsquote plaats zonder dat evenwel het gemiddelde niveau van de periode 1960/'73 worden bereikt. De volumegroei van de investeringen ligt in HOOG tot 2000 ca. 1% lager dan in de periode 1960/'73, maar dit geldt ook voor de produktiegroei.

In de tweede helft van de jaren negentig begint de investeringsquote in HOOG en MIDDEN geleidelijk te dalen. De rendementsverwachtingen nemen af door hoger wordende reële loonstijging, terwijl bovendien de rente opnieuw gaat stijgen. Verder komt ook de afzetontwikkeling onder druk door de veronderstelde teruggang in de wereldhandelsgroei. Wanneer na 2000 de wereldhandel opnieuw aantrekt, kan de investeringsquote zich enigszins herstellen. Maar vooral in HOOG komt door toenemende spanning op de arbeidsmarkt het accent steeds meer te liggen op vervanging van capaciteit in plaats van uitbreiding.

Het LAAG-scenario biedt een tegenovergesteld beeld. Door de zwakke economische groei en de lage bezettingsgraad blijft de investeringsquote voorlopig nog laag. Na 2000 treedt hierin enige verbetering op, waardoor de investeringsquote iets oploopt.

De netto groei van de produktiecapaciteit kan hierbij mede door de ontwikkeling van kapitaalproduktiviteit en afstoot in de pas lopen met de produktie. Per saldo kan de bezettingsgraad in de scenario's iets verbeteren.

In de uitgangssituatie blijven de investeringen (in vaste en vlottende activa) achter bij de beschikbare middelen zodat er sprake is van een financieringsoverschot bij de bedrijven (exclusief banken en de sector woningbezit). Dit betekent - in de macro context gezien - dat alle investeringen intern kunnen worden gefinancierd en dat daarenboven ruimte is voor schuldaflossing. Gedurende de scenarioperiode stijgen in alle

scenario's op den duur de investeringen sneller dan deze middelen zodat dit financieringoverschot afneemt. In HOOG en MIDDEN zullen de bedrijven in de jaren negentiger weer financieringstekorten krijgen zodat per saldo de financiering gedeeltelijk met nieuw eigen of meer vreemd vermogen moet plaatsvinden. In LAAG vindt dit pas aan het einde van de scenarioperiode plaats. In dit scenario gaat de economie dan ook trekken vertonen van die van een renteniersnatie. Treffend komt dit tot uiting in grafiek 11, waarin is aangegeven in welke mate de investeringen in vaste activa en voorraden door de netto inkomsten (na betalingen aan overige sectoren) kunnen worden gefinancierd; het gaat om het quotiënt van het financieringsoverschot en investeringen inclusief voorraadvorming. Te zien is dat in HOOG en MIDDEN aan het einde van de scenarioperiode het financieringstekort van de bedrijvensector ca. 30% van de investeringen in vaste en vlottende activa bedraagt. Deze orde van grootte gold ook voor het begin der zeventiger jaren.

De toename van het aantal gewenste woningen is in alle scenario's matig. De geringe demografische groei is hier debet aan. De verschillen tussen de scenario's zijn het gevolg van de uiteenlopende welvaartsontwikkeling, die evenwel geen overheersende rol speelt. Aangenomen wordt dat jaarlijks een gedeelte van de discrepantie tussen gewenste en feitelijke voorraad geëlimineerd wordt zodat de woningnieuwbouw deze matige tendens globaal volgt. Rekening houdend met vervanging van de sloop zal dit cijfer van honderdduizend in de tachtiger jaren teruglopen naar zeventigduizend in HOOG respectievelijk ca. vijftigduizend in LAAG tegen het einde van de scenarioperiode. De woningvoorraad loopt in deze scenario's daardoor op van 5,4 mln in 1985 naar 7,0 resp. 6,6 mln in 2010; per woning betekenen deze cijfers 2,7 resp. 2,2 en 2,3 inwoners.

De gevolgen van de dalende trend in de aantallen nieuw te bouwen woningen voor de investeringen in woningen worden in de scenario's enigszins gecompenseerd door verbetering van de kwaliteit; dit komt tot uiting in hogere stichtingskosten per

woning. Alleen in HOOG is dit effect na 2000 echter krachtig genoeg om nog een volumestijging van de investeringen in woningen te bewerkstelligen.

De materiële overheidsbestedingen worden voornamelijk bepaald geacht door demografische en welvaartsinvloeden. In het onderwijs domineert het effect van de demografische ontwikkeling de welvaartseffecten waardoor in de drie scenario's de materiële bestedingen in volume dalen. De defensie-uitgaven inclusief de lonen lopen in de pas met het nationaal inkomen. Voor de materiële defensie-uitgaven resulteert dan een volumegroei die groter is dan de groei van het reëel nationaal inkomen, omdat verondersteld is dat het defensiepersoneel in aantal gelijk blijft waardoor de loonsom in procenten van het nationaal inkomen daalt.

Het volume van de investeringen in grond-, weg- en waterbouwkundige werken blijft door de structurele achteruitgang van de woningbouw eveneens qua groei achter bij het nationaal inkomen. Voor de overige materiële bestedingen, grofweg aan te duiden als uitgaven voor algemeen bestuur, tekent zich door welvaartsinvloeden een forse toename af. Per saldo zullen de materiële overheidsuitgaven qua volumegroei iets achterblijven bij het nationaal inkomen.

De resulterende afzetontwikkeling is vermeld in tabel 4.3.

Als gevolg van de voortgaande internationale specialisatie neemt de invoer - en de uitvoer - in HOOG en MIDDEN meer toe dan de afzet. De invoergroei wordt in de eerste 10 à 15 jaar van de scenarioperiode nog enigszins geremd doordat de prijsstijgingen in Nederland lager zijn dan in het buitenland, terwijl de uitvoer hierdoor wordt gestimuleerd. Per saldo ontlopen de groei van in- en uitvoer elkaar weinig in deze periode. Het betalingsbalanssaldo geeft een daling te zien omdat door ruilvoetverliezen de nominale stijging van de invoer die van de uitvoer overtreft.

Na 2000 wordt geen verdere marktwinst geboekt; in HOOG treedt zelfs een verslechtering van de concurrentiepositie op

met enerzijds als gevolg een geringere groei van de uitvoer van goederen en anderzijds een toenemende invoerpenetratie. De terugval in de uitvoerstijging wordt nog verscherpt door de energiecomponent hierin die in volume afneemt. Aan het einde van de scenario-periode slaat het overschot op de lopende rekening hierdoor om in een tekort.

In LAAG gaan tot 2000 in- en uitvoer veel meer gelijk op met de produktie van bedrijven en is derhalve geen sprake van een aanzienlijke verhoging van de invoerintensiteit. De aanwezige protectionistische tendensen zijn hier voor een belangrijk deel debet aan. Na de eeuwwisseling zal de verslechtering van concurrentiepositie, en ook de afname van de energie-uitvoer, er toe leiden dat de groei van de invoer die van de uitvoer en produktie aanzienlijk overtreft. Ondanks de dan optredende ruilvoetwinst zal per saldo de nominale groei van de invoer die van de uitvoer overtreffen en bij gevolg het saldo op de lopende rekening van de betalingsbalans snel afnemen.

De ontwikkeling van afzet, invoer en produktie is in onderstaande tabel samengevat. De resulterende bestedingsstructuren zijn in grafiek 12 in beeld gebracht; het gaat daarbij om waarde-aandelen. Te zien is dat HOOG en MIDDEN meer op de export zijn georiënteerd dan LAAG.

Tabel 4.3 Samenvatting ontwikkeling afzet, invoer en produktie

	1985/2000			2000/2010		
	H	M	L	H	M	L
	gemiddelde volumegroei per jaar in %					
particuliere consumptie	4½	3½	1¾	4¾	2¾	2½
investeringen in outillage	5	4¼	2½	5	3½	3¾
investeringen in bedrijfsgeb.	5¾	4¾	2	5¾	4¼	5
investeringen in woningen	-½	-1¼	-2	1½	-½	-¼
mat. overheidsconsumptie	4½	3¾	1¼	4½	3	2¼
overheidsinvesteringen	1¾	1	0	2½	1½	1½
uitvoer goederen en diensten	6	4	1½	4	3¼	2¾
afzet	5	3½	1½	4¼	3	2¼
invoer goederen en diensten	5¾	4	1¾	5½	3½	3¾
produktie bedrijven	4½	3½	1½	3¾	2½	2

Grafiek 12 Bestedingsstructuur, aandeel in totale afzet (in waardetermen)

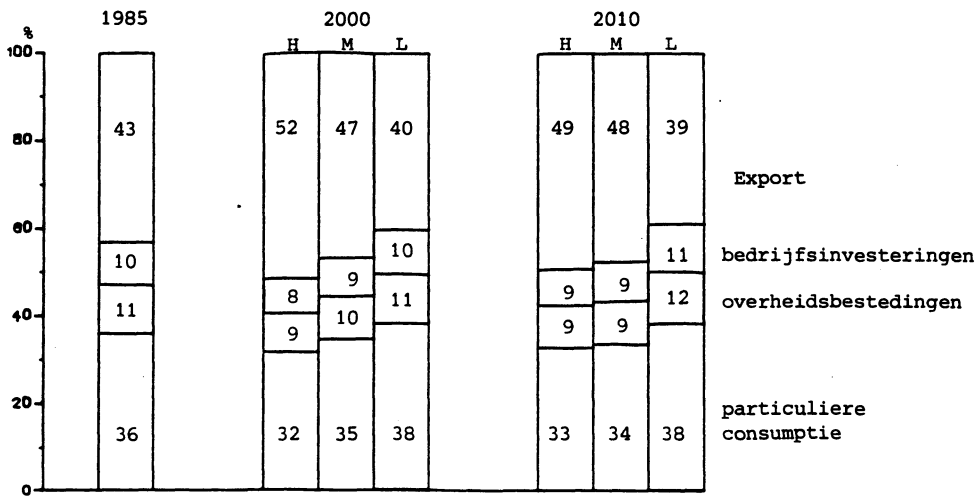

4.2 Produktiviteitsontwikkeling

Produktiviteitsgroei en economische ontwikkeling zijn wederzijds van elkaar afhankelijk, waardoor het produktiviteitsverloop per scenario kan verschillen.Wegens het belang voor de werkgelegenheid zal de aandacht hier vooral uitgaan naar de ontwikkeling van de arbeidsproduktiviteit.

Zoals blijkt uit tabel 3.2 wordt de periode 1950/'73 gekenmerkt door een uitzonderlijk hoge groei van de arbeidsproduktiviteit. Enerzijds was het potentieel voor produktiviteitswinst zeer groot doordat na de Tweede Wereldoorlog de Verenigde Staten ten opzichte van West-Europa een grote voorsprong hadden genomen bij de toepassing van nieuwe arbeidsbesparende technieken. Anderzijds waren ook de impulsen voor de mechanismen waardoor arbeidsproduktiviteitsstijging tot stand komt zeer gunstig.

In de eerste plaats vond een voortdurende vervanging plaats van arbeid door kapitaal, zowel via versnelde afstoot van oude arbeidsintensieve produktieprocessen als door installatie van steeds kapitaalintensievere outillage. Achtergrond hiervan waren de voortdurend stijgende reële arbeidskosten[7], terwijl de reële energieprijs het gebruik van kapitaalgoederen steeds goedkoper maakte. Ook het herstel van oorlogsschade bood de gelegenheid nieuwe technieken te introduceren. Daarnaast bevorderden de ongekende economische groei en voortgaande internationale specialisatie de arbeidsproduktiviteitsgroei. Langs deze weg ontstonden namelijk grote schaalvoordelen en kon een betere allocatie van produktiefactoren worden bewerkstelligd.

De energiecrisis van 1973 met zijn enorme prijsstijgingen voor grondstoffen en vooral voor energie luidde een periode van veel lagere produktiegroei in. Slechts met vertraging werd ook de groei van de reële lonen aan de gewijzigde economische situatie aangepast. Tegelijkertijd kwam ook het proces

[7] Op langere termijn zijn oorzaak en gevolg soms moeilijk te onderscheiden: een sterke groei van de arbeidsproduktiviteit heeft bijvoorbeeld via de loon- en prijsvorming op zichzelf weer positieve invloed op de stijging van de reële arbeidskosten.

van internationale specialisatie onder druk van de veel lagere wereldhandelsgroei. De negatieve gevolgen hiervan voor de groei van de arbeidsproduktiviteit kunnen globaal worden becijferd op gemiddeld 1½% per jaar.

Als gevolg van voortdurend dalende bezettingsgraden ontstond in het bedrijfsleven een grote interne arbeidsreserve die pas in de eerste helft van de jaren tachtig geleidelijk werd gesaneerd. Dit verklaart een daling van de arbeidsproduktiviteitsgroei met ruim 1%. Zoals blijkt uit tabel 4.4 kwam de gemiddelde groei van de arbeidsproduktiviteit over de periode 1973/'82 2¾% lager uit dan in de voorafgaande periode.

In alle scenario's verdwijnt het negatieve bezettingsgraadeffect doordat de interne arbeidsreserve grotendeels is gesaneerd. In LAAG wordt dit positieve effect echter gecompenseerd door een verdere terugval van de technische ontwikkeling en de substitutie als gevolg van de relatief geringe trendmatige groei van de produktie en de reële arbeidskosten; ten opzichte van de situatie in de eerste helft van de jaren tachtig impliceert dit niettemin een zeker herstel. Per saldo resulteert voor de ontwikkeling van de arbeidsproduktiviteit in LAAG een voortzetting van de trend van de periode 1973/'82.

In MIDDEN en HOOG zijn de omstandigheden voor arbeidsproduktiviteitsgroei gunstiger dan in LAAG, waardoor in deze scenario's - ten opzichte van de jaren zeventig - wel een herstel kan optreden. Tot 2000 valt de produktiviteitsgroei in MIDDEN en HOOG respectievelijk 0,5 en 1% hoger uit. Na 2000 neemt in HOOG door spanningen op de arbeidsmarkt de produktiviteitsstijging verder toe tot 3½%.

Ook dan blijft de stijging van de arbeidsproduktiviteit nog ver achter bij het cijfer voor de periode 1960/'73. Verklaring hiervoor is dat produktie en wereldhandel langzamer groeien, evenals de reële arbeidskosten, terwijl de reële energieprijs juist sneller stijgt. Bovendien zijn de mogelijkheden voor produktiviteitswinst geringer geworden, doordat de afstand tot het "koploper"-land is afgenomen.

Tabel 4.4 Ontwikkeling van de arbeidsproduktiviteit en enkele determinanten, 1960/2010

	1960/73	1973/82	1985/2000			2000/2010		
			H	M	L	H	M	L
	gemiddelde groei per jaar in %							
Arbeidsproduktiviteit[a]	4½	1¾	2¾	2¼	1¾	3½	2¼	2
Produktie (trendmatig)[b]	5½	2¾	4¼	3¼	1½	3¾	2½	1¾
Reële arbeidskosten	5¾	3	2¾	2½	2	4	2¼	2¼
Reële energiekosten	-6	15¼	3½	1¾	-1½	¼	1¾	½
Reële kapitaalkosten	-½	-2	1	¾	-½	-1	-	-

a) per arbeidsjaar, exclusief aardgas;
b) vijfjaars voortschrijdend gemiddelde

Tenslotte nog enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de energie- en kapitaalintensiteit. Zoals blijkt uit tabel 4.5 neemt de inzet van de produktiefactor energie per eenheid produkt steeds verder af. In 2010 is de energie-intensiteit in het HOOG en MIDDEN scenario gehalveerd ten opzichte van het niveau in 1985. De kapitaalintensiteit vertoont daarentegen slechts een geringe daling op lange termijn. Eén van de oorzaken van de daling van de arbeidsproduktiviteitsontwikkeling in de afgelopen periode is de verminderde substitutie van arbeid door kapitaal. Keerzijde hiervan is de tijdelijke omslag bij het proces van kapitaalintensivering; de gevolgen hiervan werken door in de scenario-periode. De afname van de kapitaalintensiteit tot 2000 is bijna volledig toe te schrijven aan de vervanging van oude outillage die vóór de energiecrises is geïnstalleerd. Vervanging speelt ook bij het energieverbruik een rol maar het effect is veel groter, waardoor vooral aan het begin van de scenario-periode aanzienlijke besparingen mogelijk zijn. Daarnaast bevorderen ook directe substitutie-effecten en trendmatige besparingen een daling

Tabel 4.5 Factorgebruik per eenheid produkt

	1985	2000			2010		
		H	M	L	H	M	L
Kapitaal	100	87	87	92	89	89	98
Energie[a)]	100	60	64	72	50	52	65
Arbeid	100	67	71	78	51	56	64

a) alleen voor ondervuring.

van de energie-intensiteit.

Een nieuwe impuls voor energiebesparing ontstaat wanneer in de jaren negentiger in HOOG en MIDDEN de reële energieprijs opnieuw gaat stijgen. In LAAG wordt het proces van energiebesparing sterk vertraagd als gevolg van de daling van de reële energieprijzen tot 2000. Door de trendmatige besparing in het energieverbruik kan echter ook in LAAG de energie-intensiteit aanzienlijk dalen.

4.3 Collectieve sector

Overheid

De uitkomsten voor de overheidsfinanciën zijn samengevat in tabel 4.6. Tot 2000 dalen in alle scenario's de overheidsuitgaven als percentage van het nationaal inkomen. In het HOOG scenario is deze daling met ruim 10%-punten het meest geprononceerd; dit betekent een terugkeer naar het niveau van halverwege de jaren zestig.

Het inzicht in het verloop van de uitgavenquote wordt vergroot door een opsplitsing naar een volume- en prijscomponent beide ten opzichte van het nationaal inkomen. Vooral door grote relatieve prijsstijgingen van de overheidsuitgaven die weer het gevolg waren van hoge reële loonstijgingen is in

de jaren zestig en zeventig de uitgavenquote sterk gestegen.

In HOOG doet zich tot 2000 echter het omgekeerde voor: de uitgavenquote kan dalen omdat de relatieve prijsstijging bij de overheid niet groter is dan de relatieve volumedaling. De geringe prijsstijging hangt samen met de loonmatiging en de veronderstelling dat de incidentele looncomponent bij de overheid ½% achterblijft bij die van de bedrijvensector.

Tegelijkertijd is de volume-ontwikkeling van de overheidsuitgaven gematigd. Achterliggende factoren hierbij zijn vooral het dalende verloop van de werkloosheid en de lange rente, en de demografische ontwikkeling. Het afnemende financieringstekort is enerzijds gevolg, anderzijds oorzaak van een teruglopend aandeel van de rentelasten in het nationaal inkomen. De herfinanciering van oude schulden tegen lagere rente versterkt deze ontwikkeling.

De teruggang in de werkloosheid verklaart het dalende verloop bij de overdrachten aan gezinnen. De demografische ontwikkeling veroorzaakt een negatieve volumegroei in de woningbouw en het onderwijs. Via de effecten hiervan op onder andere de woningwetkredieten, de investeringen in grond-, weg- en waterbouwkundige werken en de uitgaven voor het onderwijs draagt dit bij tot het dalend verloop bij de overheidsbestedingen en de overige overdrachten.

Na 2000 zal het aandeel van de overheidsbestedingen in het nationaal inkomen opnieuw gaan stijgen door grotere prijsstijgingen dan in de marktsector als gevolg van de spanning op de arbeidsmarkt.

Aan de inkomstenzijde wordt de daling bij de aardgasbaten en de woningwetrente aanvankelijk grotendeels gecompenseerd door de reële progressie en het winstherstel, waardoor het financieringstekort een snelle daling vertoont. Zodra begin jaren negentig het tekort beneden 6% komt, leidt dit - met enige vertraging - tot drukverlaging voor de directe belasting op het looninkomen. De belastingdruk kan per saldo tot 2000 met ruim 4% dalen. Daarna wordt de belastingdruk geleidelijk weer verhoogd, omdat het financieringstekort opnieuw stijgt tot boven 6%.

Tabel 4.6 Uitgaven, inkomsten en financieringstekort van de overheid (in % van het netto nationaal inkomen)

	1985	2000			2010		
		H	M	L	H	M	L
Uitgaven							
bestedingen	19¾	17¾	18¾	19	19½	18½	19¾
overdrachten aan gezinnen	8	4½	6½	8½	4½	5¼	8¼
rentelasten	7	4¼	5	6¾	4	5½	6½
overige overdrachten[a]	9	7¾	8	8½	7½	8	8¼
totaal uitgaven	43¾	34¼	37¾	43	35½	37	42¾
Inkomsten							
directe belastingen	14½	9¾	13	19	8¾	12¼	20
indirecte belastingen	13½	14	14	13	14½	14¼	13
niet-belastingmiddelen	7½	6¼	5¾	5	4	4½	3¼
totaal inkomsten	35½	30¼	33	37	27½	31	36½
Financieringstekort	8¾	4	5	6	8¾	6	6½
Overheidsschuld	84	61	100	157	66	93	145

[a] prijsverlagende subsidies, overige inkomensoverdrachten, vermogensoverdrachten en kredieten aan overige sectoren (netto).

Het beeld voor het MIDDEN-scenario laat globaal dezelfde tendenties zien, maar minder geprononceerd, vooral door de geringere daling van de werkloosheid en de lagere produktiegroei. De daling van de belastingdruk tot 2010 beloopt hierdoor slechts 1½%-punt ten opzichte van 1985.

Zelfs in het LAAG-scenario kan, ondanks verder oplopende uitgaven voor de werkloosheid en grotere ruilvoetverliezen van de marktsector ten opzichte van de overheid een lichte daling van de uitgavenquote plaats vinden. Maar de teruglopende niet-belastingmiddelen maken hier een forse drukver-

zwaring noodzakelijk om het financieringstekort tot 6% terug te brengen. In de periode 1985-2010 stijgt de belastingdruk hierdoor met ca. 5%-punten.

De uitkomsten voor de verhouding van de overheidsschuld ten opzichte van het nationaal inkomen zijn in beeld gebracht in grafieken 8 t/m 10. In HOOG resulteert een daling van 84 naar 61% in 2000; dit betekent een terugkeer naar de niveaus halverwege de jaren zeventig, die historisch gezien (1900/'85) laag zijn. Na 2000 begint de schuldquote weer te stijgen door het oplopende financieringstekort. In LAAG stijgt de schuldquote tot bijna 160% alvorens een daling inzet. Zoals in hoofdstuk 3 vermeld lag de schuldquote alleen in de periode na de Tweede Wereldoorlog nog hoger.

Sociale zekerheid

De resultaten voor de sociale zekerheid worden voor de drie scenario's samengevat in tabel 4.7. Op lange termijn resulteert voor HOOG en MIDDEN een premiedruk die weinig afwijkt van het huidige niveau. In LAAG stijgt de premiedruk sterk vooral door de enorme toename van de werkloosheid.

Bij lastendekkende premiestelling wordt het verloop van de premiedruk bepaald door de ontwikkeling van de uitkeringen. Zoals blijkt uit tabel 4.8 ligt de volumegroei van de sociale zekerheid tot 2000 in alle scenario's tussen 1½ en 2% per jaar.

De verklaring hiervoor is in de eerste plaats dat de volumegroei van de sociale zekerheid voor ca. 65% niet scenario-specifiek is. De uitzonderingen betreffen de ziektekostenverzekeringen en de werkloosheidswet. Gemiddeld genomen is de volumegroei van de gemeenschappelijke component in beide subperioden gelijk aan 1½% (zie tabel 4.9). De beweging binnen de subperioden die wordt gedomineerd door de demografische ontwikkeling is echter tegengesteld. Tot 2000 neemt de groei van het aantal AOW-ers af, terwijl het uitkeringsvolume voor de kinderbijslag en de weduwen en wezen daalt. Daarna

wordt de volumegroei opnieuw groter als voorbode van de "vergrijzingsgolf" na 2010.

In de tweede plaats heeft de economische groei tot 2000 een tegengesteld effect op de scenariospecifieke onderdelen van de sociale zekerheid. Allereerst is er een positief effect via de ziektekostenverzekeringen waarvan is verondersteld dat de volumegroei in de pas loopt met het bruto nationaal produkt. Anderzijds leidt de economische groei tot minder werkloosheid en dus ook minder WW-uitkeringen. Bij uitsplitsing van de volumegroei van de sociale zekerheid naar een demografische en een arbeidsmarkt-gerichte component komen deze tegengestelde effecten in de scenario's duidelijk naar voren. Een vergelijking van HOOG met LAAG in tabel 4.8 leert dat.

Bij globaal dezelfde volumegroei voor de sociale zekerheid tot 2000 en een reële groei die tussen de scenario's sterk uiteenloopt, is ook het verschil tussen de groei van het reëel nationaal inkomen en de volumegroei van de sociale zekerheid sterk verschillend (zie tabel 4.8). In LAAG is het verschil zelfs ½% negatief. Voorzover sprake is van een positief verschil kan dat als "reserve" worden opgevat, waarmee de reële prijsstijging van de sociale zekerheid kan worden opgevangen zonder dat de sociale premiedruk behoeft te stijgen.

Als gevolg van de loonmatiging tot 2000 blijft in HOOG en MIDDEN de prijsstijging van de uitkeringen ten opzichte van die van het nationaal inkomen beperkt. Van veel betekenis hierbij is ook de veronderstelling dat in het regelingsloon - basis voor de indexering van veel uitkeringen - de incidentele looncomponent voor de sector bedrijven van 1% niet doorwerkt. Door het uitblijven van loonmatiging in LAAG is de reële prijsstijging daar relatief hoog.

Voor HOOG en MIDDEN dalen per saldo tot 2000 de demografische en arbeidsmarktgerichte uitkeringen als percentage van het nationaal inkomen. Zoals blijkt uit tabel 4.7 vertonen ook de uitgaven voor de AOW een (licht) dalende trend. In deze scenario's is hierdoor tot 2000 een daling van de sociale pre-

miedruk mogelijk. Door de sterke toename van de arbeidsmarktgerichte uitkeringen als gevolg van de stijgende werkloosheid loopt in LAAG de premiedruk op tot een zeer hoog niveau.

De trend van de volumegroei van de sociale zekerheid blijft in HOOG en MIDDEN ook na 2000 gehandhaafd. De daling van de economische groei remt de uitbreiding in de gezondheidszorg. Dit effect wordt echter gecompenseerd doordat het aantal WW-uitkeringen een ondergrens heeft bereikt. In LAAG kan de volumegroei van de sociale zekerheid echter met 1% afnemen door de daling van het aantal WW-uitkeringen.

Toenemende spanningen op de arbeidsmarkt na 2000, vooral in HOOG, veroorzaken enerzijds sterkere reële prijsstijgingen voor de sociale zekerheid, terwijl anderzijds de economische groei terugloopt. Als gevolg van één en ander loopt de sociale premiedruk in HOOG en MIDDEN weer op naar een niveau dat niet veel verschilt van het huidige. De geringere volumegroei in LAAG schiet tekort om de aanhoudende reële prijsstijgingen te compenseren waardoor de premiedruk nog verder moet stijgen.

Wanneer de premies worden geschaald aan een benaderd premieplichtig inkomen wordt het beeld voor de sociale premiedruk in HOOG en MIDDEN iets gewijzigd. Met uitzondering van de ziekenfondswet liggen de premiepercentages voor de overige verzekeringen in 2010 lager dan in 1985; na 2000 wordt hierin de toename van de arbeidsinkomensquote weerspiegeld.

Tenslotte nog een opmerking over de premieverdeling. Afgezien van de werkloosheidsuitkeringen blijkt de premieverdeling in de scenario's vrij stabiel. Omdat de uitkeringen voor werkloosheid volgens de huidige wetgeving voor het overgrote deel gefinancierd worden door werknemers, kunnen in het HOOG en MIDDEN-scenario de werknemerslasten afnemen, terwijl in LAAG het werknemersdeel fors stijgt.

Tabel 4.7 Exploitatie-overzicht sociale verzekeringen (in % van het netto nationaal inkomen)

	1985	2000			2010		
		H	M	L	H	M	L
Uitgaven							
Uitkeringen							
demografisch[a]	15½	14¾	15	16	16	15¾	17
w.v. AOW	6¼	5¼	6	6¾	5½	5¾	7
arbeidsmarkt[b]	7¾	6	6¾	11¾	6½	7	12
Administratiekosten	1	½	¾	1	½	¾	¾
Inkomsten							
Premies	22¾	20½	22	28¾	22½	22½	29
Rijksbijdragen	½	¾	¾	¾	¾	¾	¾
Rente-opbrengst	¼	0	0	¼	¼	0	¼
Financierings-overschot	-½	¼	¼	½	¼	¼	½

a De demografische uitkeringen omvatten de uitkeringen voor AOW, AWW, AKW, AWBZ en ziekenfonds.

b Deze categorie omvat de uitkeringen voor AAW, WAO, ziektewet, VUT, RSF en WW.

Tabel 4.8 Volume- en prijscomponent totale uitgaven sociale zekerheid ten opzichte van het nationaal inkomen

	1985/2000			2000/2010		
	H	M	L	H	M	L
volume						
	gemiddelde % groei per jaar					
1 demografisch	2½	2	1	2	1½	1¼
2 arbeidsmarkt	¾	¾	3	1½	1½	½
3 totaal soc. zekerheid	2	1½	2	2	1½	1
4 nationaal inkomen	4	3	1½	3¾	2½	2
5 verschil (3) - (4)	-2¼	-1¼	+½	-1¾	-1	-1¼
prijs						
1 demografisch	5½	3	1½	9¼	6	4½
2 arbeidsmarkt	6	3¼	2	9¾	6	4¾
3 totaal soc. zekerheid	5½	3	1½	9¼	6	4½
4 nationaal inkomen	4¼	2	¾	6¼	4¾	3
5 verschil (3) - 4)	+1¼	+1	+¾	+3	+1¼	+1½

Tabel 4.9 Niet-scenario-specifieke volume groei sociale verzekeringen

	1985/2000	2000/2010
demografisch	gemiddelde % groei per jaar	
aow	1½	1¾
weduwen en wezen	-1	½
kinderbijslag	-1	-¾
arbeidsmarkt		
arbeidsongeschiktheid	1½	1½
ziektewet	1½	1
vut	-½	0,0
totaal	1¾	1¾

4.4 Pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen

Zoals bij de interne uitgangspunten vermeld, wordt voor de toekomst uitgegaan van ongewijzigde premiepercentages en indexering van de uitkeringen. Het aantal pensioengerechtigden neemt sneller toe dan het aantal personen ouder dan 65 jaar, doordat rekening is gehouden met de sterke toename in de deelname aan de pensioenregelingen tijdens de na-oorlogse periode. De exploitatie-overzichten voor de institutionele beleggers zijn samengevat in tabel 4.10.

In alle scenario's stijgen op langere termijn de uitkeringen van de institutionele beleggers als percentage van het nationaal inkomen. De toename van deze quote is in LAAG het grootst; in HOOG vindt deze stijging eerst na 2000 plaats. Daarbij moet worden bedacht dat de met de vergrijzing samenhangende pensioenlasten eerst in de periode na 2010 sterk zullen gaan oplopen. Omdat overigens de achterliggende factoren die dit verloop verklaren grotendeels dezelfde zijn als bij de demografisch bepaalde uitgaven voor sociale zekerheid, wordt er hier niet verder op ingegaan. De stijging van de uitkeringsquote wordt deels gecompenseerd door de veronder-

stelde daling bij de overige uitkeringen (met name kapitaaluitkeringen).

Per saldo blijken in HOOG de totale uitkeringen (inclusief administratiekosten) te kunnen worden gefinancierd uit lopende premie-ontvangsten. Het vermogen van de institutionele beleggers groeit hierdoor elk jaar globaal met de rentebaten op het uitstaande vermogen. Het reële rendement daalt in dit scenario echter beneden de groei van het reëel nationaal inkomen. Hierdoor dalen eerst de opbrengsten uit beleggingen als percentage van het nationaal inkomen. Vervolgens daalt ook de quote van het totale vermogen van de institutionele beleggers ten opzichte van het nationaal inkomen.

De ontwikkeling van deze quote in MIDDEN en LAAG verloopt analoog, maar neemt meer tijd in beslag omdat het reële rendement langzamer daalt. De verhouding tussen het vermogen van de institutionele beleggers en het nationaal inkomen loopt daardoor hoger op dan in het HOOG-scenario, ondanks dat de premies in deze scenario's te kort schieten om de uitkeringen te financieren.

Er zijn geen actuariële berekeningen uitgevoerd ter beoordeling van de vermogensontwikkeling bij de institutionele beleggers. Hoewel de reële rendementen aanvankelijk hoog zijn is de geleidelijke daling van het reële rendement tot ca. 1½% na 2000 een aanwijzing dat - actuarieel bezien - de vermogenspositie van de institutionele beleggers in de scenario's zich minder gunstig ontwikkelt. Vanuit macroeconomische invalshoek volgt hieruit niet onmiddellijk dat premieverhoging noodzakelijk is; hiervoor moet immers ook expliciet rekening worden gehouden met de lange termijn effecten die hiervan uitgaan op het nationaal inkomen. Uit de hier gepresenteerde scenario's kan dus niet zonder meer worden afgeleid dat eventuele actuariële tekorten ook macroeconomisch als ongunstig moeten worden aangemerkt.

In de grafieken 13 t/m 15 zijn de financieringsbehoefte[8] en beleggingsmogelijkheden van de overheid, respectie-

[8]Gedefinieerd als financieringstekort overheid plus herfinanciering overheidsschuld, respectievelijk financieringsoverschot plus herbeleggingen institutionele beleggers.

velijk de institutionele beleggers in beeld gebracht. Uit de grafiek komt naar voren dat het meest kenmerkende van de kapitaalmarkt niet zozeer is gelegen in verschillen tussen vraag en aanbod, maar vooral de omvangrijke groei van de omzet op deze markt betreffen.

Uit de grafieken 8 t/m 10 blijkt dat ook het totale vermogen van de institutionele beleggers globaal in de pas loopt met de omvang van de overheidsschuld.

Tabel 4.10 Exploitatie-overzicht institutionele beleggers

	1985	2000			2010		
		H	M	L	H	M	L
		in % nationaal inkomen					
Premies[a]	6	5½	5½	6	5½	5½	6
Opbrengsten uit beleggingen en deelnemingen	8¾	6	6¾	7¾	5	6½	7
Uitkeringen[b]	4½	4½	5	7	5	5½	7¾
Overige uitkeringen	1	¼	½	1	-	¼	½
Financieringsoverschot	9¼	6¾	6¾	6	5½	6¾	4½
Vermogen	99	86	120	168	75	109	143
Reëel rendement[c]		2½	4¾	5½	1½	1½	1¾

a) Inclusief overdrachten aan institutionele beleggers.

b) Uitkeringen inclusief administratiekosten.

c) Nominaal rendement gedefleerd met de prijs van het nationaal inkomen; gemiddelden voor de perioden 1985/2000 en 2000/2010.

fiek 13

ancieringsbehoefte overheid en beleg-
gsmogelijkheden institutionele beleg-
s in HOOG-scenario 1985-2010 (% NI)

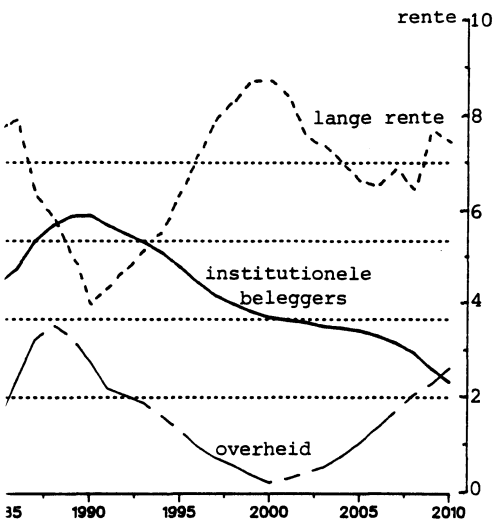

Grafiek 14

Financieringsbehoefte overheid en beleg-
gingsmogelijkheden institutionele beleg-
gers in MIDDEN-scenario 1985-2010 (% NI)

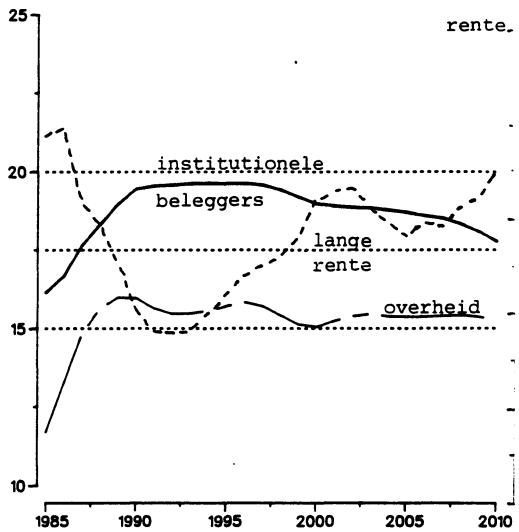

fiek 15

ancieringsbehoefte overheid en beleg-
gsmogelijkheden institutionele beleg-
s in LAAG-scenario 1985-2010 (% NI)

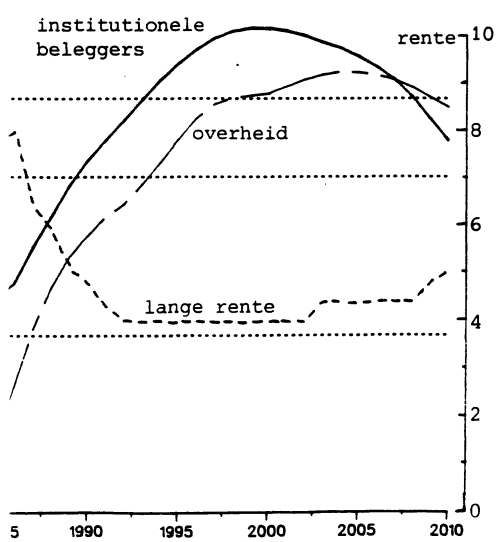

5. SECTORALE EN REGIONALE ASPECTEN VAN DE SCENARIO'S

5.1 Produktiestructuur

Het bedrijfstakkenpatroon van het verloop van het produktievolume, is -zoals in de inleiding vermeld- tot stand is gekomen via een verdeling van macrocijfers waarbij gebruik is gemaakt van een bedrijfstakkenmodel dat thans op het CPB wordt geconstrueerd. Dit patroon wordt vooral bepaald door de volgende factoren:

- de ontwikkeling van de macro-economische bestedingscategorieën; in het bijzonder gaat het daarbij om de uitvoer die, in directe samenhang met de alternatieve onderstellingen omtrent het verloop van de wereldhandel, de ontwikkeling van de exporterende sectoren - vooral de industrie - bepaalt. De vraagelasticiteiten met betrekking tot verschillende soorten goederen en diensten beïnvloeden het verloop naar bedrijfstakken.
- het verloop van de relatieve afzetprijzen tussen sectoren, dat een minder grote spreiding vertoont dan in het verleden; het prijsverloop van energie blijft relatief ongunstig; via de omvang van de relatieve prijselasticiteiten werkt dit door in het bedrijfstakkenpatroon.
- demografische ontwikkelingen en budgettaire restricties, die vooral de ontwikkeling van de bouwproduktie, de tertiaire diensten (woningbezit, architectenbureau's) en de kwartaire sector beïnvloeden.
- specifieke bedrijfstakfactoren die vooral met energie te maken hebben. Bij olie- en aardgaswinning gaat het er vooral om dat hiervan in de toekomst niet of nauwelijks een positieve impuls op het produktievolume van bedrijven uitgaat; het veronderstelde overheidsbeleid betekent een rem op de ontwikkeling van de energieintensieve bedrijfstak non-ferro basismetaalindustrie; bij de aardolieraffinage, petrochemie, kunstmestindustrie gaat van de opkomende concurrentie van de OPEC-landen een negatieve invloed uit. De groei in de elec-

trochemie wordt geacht onder de gemiddelde produktiegroei van de totale chemie uit te komen als gevolg van marktontwikkelingen. Hierbij is een beleid van concurrerende electriciteits-tarieven aangenomen.

Tabel 5.1 geeft de groei van het produktievolume voor de zes grote sectoren weer. De cijfers voor de landbouw laten een betrekkelijk optimistisch beeld zien van een groei die globaal gesproken overeenkomt met die van het totaal van bedrijven. Dit verloop is gebaseerd op de relatief sterke positie -onder meer door goed georganiseerd onderzoek en ontwikkeling- van de Nederlandse landbouw die tot uitdrukking komt in een internationaal gezien hoog produktiviteitsniveau. Ook is ondersteld dat het EG-landbouwbeleid en het nationale milieubeleid geen sterk remmende invloed zullen uitoefenen, en dat de ondernemers in deze bedrijfstak evenals in het verleden succesvol zijn in het maken van nieuwe produkten en het aanboren van nieuwe markten. Vooral voor het MIDDEN- en HOOG-scenario zijn deze onderstellingen belangrijk.

Tabel 5.1 Groei produktievolume[a]

			1985/2000			2000/2010		
	1960/ 1973	1973/ 1985	H	M	L	H	M	L
			mutaties per jaar in %					
Landbouw	3	4½	4¾	3¾	1½	3	2½	2
Industrie[b]	6	1½	6	4½	2	4½	3½	2¾
Energie	9	1	½	0	-¼	-1	-1½	-1½
Bouwnijverheid	3	-2½	2½	1¾	¼	3½	2¼	2½
Tertiaire diensten	5¼[c]	2½	5	3¾	2	3¾	2½	2
Kwartaire diensten		2½	3¾	3	1¼	2¾	2	1½
Bedrijven[d]	5	1½	4½	3½	1½	3¼	2½	2

[a] Op basis bruto toegevoegde waarde marktprijzen.
[b] Excl. aardolie-industrie.
[c] Vanwege statistische redenen niet gesplitst.
[d] Incl. rentemarge en omzetbelasting.

De ontwikkeling van de industriële produktie volgt grotendeels de uitvoer van goederen. Ondanks de gememoreerde beperkingen met betrekking tot de ontwikkeling van de chemie en de non-ferro-basismetaalindustrie vertoont de industriële produktie daarom in het HOOG- en ook in het MIDDEN-scenario vooral tot 2000 een expansief verloop; nadien vertraagt in het HOOG-scenario de wereldhandelsgroei. Naast de wereldhandel wordt het verloop van de goederenuitvoer mede bepaald door de tot 2000 aangenomen gunstige prijsconcurrentiepositie van Nederland, terwijl daarna marktverlies bij de export optreedt. Daarnaast zijn positieve factoren dat de omvangrijke herstructurering van zwakke bedrijfstakken (textiel-, kleding- en schoeiselindustrie, scheepsbouw en andere delen van de metaalverwerkende nijverheid) anno 1985 voor een groot deel is voltooid, en dat voor de chemie en de electrotechniek de financiële basis voor verdergaande modernisering en upgrading gunstig is. Voor de ijzer- en staalindustrie, de petrochemie en de aardolie-raffinage blijft de vestigingsplaats binnen West-Europa een comparatief voordeel. Metaal en chemie blijven de snelle groeiers binnen de industrie.

De energiesector kan, door dalende gasafzet en het bereiken van de maximale produktie van ruwe olie niet of nauwelijks meer een positieve bijdrage aan de groei van de produktie van de bedrijvensector leveren. Na 2000 treedt in alle scenario's zelfs een daling van ongeveer 1% per jaar op. Een nadere toelichting op de ontwikkeling van het energieverbruik wordt gegeven in de volgende paragraaf.

De bouwnijverheid is als investeringsgoederenindustrie - naast demografische en budgettaire ontwikkelingen - in sterke mate afhankelijk van de groei. Behalve effecten op de investeringen in bedrijfsgebouwen en infrastructurele voorzieningen, is er vanuit gegaan dat ook de investeringen in woningen niet onafhankelijk van de (welvaarts)groei zijn. Het gaat daarbij - naast een gering effect op de aantallen - vooral om de kwaliteit van de te bouwen woningen. De vernieuwbouw van woningen blijft gemiddeld over de hele periode constant in volume, waarmee in 2010 alle volgens het meerjarenplan Stadsvernieuwing 1985 in aanmerking komende

woningen in Nederland zijn verbeterd. Per saldo resulteert een dalend verloop van de investeringen in woningen tot 2000, dat zich daarna in het MIDDEN- en LAAG-scenario in zeer geringe mate voortzet, terwijl in het HOOG-scenario een kleine stijging wordt voorzien. De overheidsinvesteringen zijn gedeeltelijk gekoppeld aan de investeringen in woningen en kunnen zich daardoor na 2000 wat positiever ontwikkelen dan voordien. De investeringen in bedrijfsgebouwen zijn gekoppeld aan de uitbreidingsinvesteringen in outillage (bruto investeringen minus vervangingen). In het bijzonder in het LAAG-scenario neemt de groei van de uitbreidingsinvesteringen na 2000 toe. In dit scenario versnelt de groei van de bouwproduktie dan ook het meest na 2000.

De sector tertiaire diensten kent via de bedrijfstakken handel en vervoer een directe afhankelijkheid van de wereldhandelsgroei. Deze bedrijfstakken zijn immers nauw bij de buitenlandse handel van goederen betrokken. In meer indirecte zin - via de intermediaire leveringen - geldt dit ook voor de bedrijfstakken bank- en verzekeringswezen en zakelijke dienstverlening. Toch wordt de produktie van deze sector het meest bepaald door het verloop van de particuliere consumptie. Dit leidt er toe dat het verschil in groeitempo tussen de produktie van de industrie en dat van de tertiaire diensten het grootst is in het HOOG- en het kleinst in het LAAG-scenario. Mede van invloed is daarbij dat de consumptie uit invoer sneller stijgt dan die van binnenlandse herkomst, gezien de grotere inkomenselasticiteiten van ingevoerde goederen en diensten (toerisme). Voor de periode 2000-2010 is bovendien het prijsverloop van Nederlandse goederen en diensten ongunstig ten opzichte van dat van het buitenland. Tenslotte speelt een rol dat de bedrijfstak woningbezit die ook tot deze sector behoort (aandeel in de bruto toegevoegde waarde in 1985 van circa een zesde) een stabiliserend element vormt voor het verloop van de produktie van deze sector.

In het produktievolume van de kwartaire sector varieert in de scenario's de groei van de gezondheidszorg met de volumegroei van het bruto nationaal produkt. Voor de maatschappelijke dienstverlening zijn, naast een geringe wel-

vaartsinvloed, vooral demografische ontwikkelingen bepalend. Voor de overige diensten die tot het kwartaire deel van de bedrijvensector worden gerekend (cultuur, sport en recreatie) is aangenomen dat zij tamelijk inkomens- en prijsgevoelig zijn.

In tabel 5.2 is weergegeven met welke (waarde-)aandelen de hierboven beschreven produktie-ontwikkeling voor een aantal peiljaren correspondeert. Voor het verleden blijkt duidelijk het afgenomen aandeel van landbouw en industrie en de toegenomen aandelen van energie en diensten. In combinatie met tabel 5.1 is te zien dat naast volume-ontwikkelingen ook het relatieve prijsverloop van invloed is op deze uitkomst. In de gepresenteerde scenario's gaat de de-industrialisatie niet verder. Wel neemt het aandeel van energie af en vertonen landbouw en bouwnijverheid een lichte tendens tot dalen ten gunste van het aandeel van de tertiaire dienstensector.

In 1985 nam de dienstensector dus meer dan de helft van de produktie van bedrijven (ca. 55%) voor zijn rekening. Tabel 5.3 laat zien dat de Verenigde Staten al in 1973 in deze situatie verkeerden. Het aandeel van de industrie was daar toen even groot als in ons land, het aandeel van tertiaire diensten groter en van kwartaire diensten, energie, bouw en landbouw wat kleiner. Sindsdien is het aandeel van de industrie in de Verenigde Staten wel wat teruggelopen maar niet zoveel als in Nederland. Dat kwam vooral door de relatieve prijsontwikkeling in Amerika waarbij het verschil tussen industrie en diensten daar minder groot was dan bij ons. In vergelijking met de meeste West-Europese landen is het aandeel van de industrie in Nederland overigens relatief gering.

De hiervoor beschreven produktie-ontwikkeling is samen met het geraamde verloop van de arbeidsproduktiviteit bepalend voor de werkgelegenheidsperspectieven. Over het macroeconomische verloop van de arbeidproduktiviteit is hiervoor

Tabel 5.2 Waarde-aandeel produktie[a]

				2000			2010		
	1960	1973	1985	H	M	L	H	M	L
	%								
landbouw	10	6	5	4	4,5	5,5	3,5	4	5,5
industrie[b]	34,5	26	19,5	21,5	21,5	20	21,5	22	19
(idem incl. aardolie)	(37)	(28,5)	(20,5)						
energie	6,5	7	13	11,5	9	5,5	8,5	8	3
(openbare nutsbedrijven en delfstoffenwinning)	(4,5)	(5)	(11,5)						
bouwnijverheid	7,5	8,5	6	5	5,5	4,5	5,5	5,5	5
tertair		39,5	43,5	46	46	49,5	48	46,5	50,5
w.v. woningbezit	42,5[c]	4,5	7	6,5	7,5	9	5,5	6,5	8
kwartair		8,5	10,5	9,5	10,5	11	10	11	13
Bedrijven	100	100	100	100	100	100	100	100	100

a Op basis van bruto toegevoegde waarde marktprijzen.
b Excl. aardolie-industrie.
c Vanwege statistische redenen niet gesplitst.

Tabel 5.3 Sectoraandelen van de produktiewaarde[a] in de Verenigde Staten

	1960	1973	1983
	%		
Landbouw	4,5	4,5	2
Industrie[b]	32,5	28	23,5
Delfstoffenwinning en openbare nutsbedrijven	5,5	4,5	7,5
Bouwnijverheid	5	5,5	4,5
Tertiaire diensten	51[c]	49	53
Kwartaire diensten		6,5	8
Statistisch verschil	1,5	2	1,5
Bedrijven	100	100	100

[a] Op basis van bruto toegevoegde waarde marktprijzen.
[b] Incl. aardolie-industrie.
[c] Vanwege statistische redenen niet goed te splitsen.

al het nodige gezegd. De spreiding van de arbeidsproduktiviteitsgroei over sectoren volgt globaal geproken het historisch patroon: hoger dan gemiddeld in de industrie en de landbouw, lager in de bouwnijverheid en de dienstensector. De spreiding is in het algemeen echter iets minder groot dan voorheen. Een uitzondering vormt de energiesector. In de jaren zestig en zeventig trad in deze sector een sterke toename van de arbeidsproduktiviteit op. In de toekomst zal daarentegen met een daling van de produktie per arbeidsjaar rekening moeten worden gehouden. Dit komt enerzijds omdat de produktie van aardgas en ruwe olie stagneert of afneemt terwijl de personeelsomvang daar niet of nauwelijks gevoelig voor is, anderzijds omdat de produktie van openbare nutsbedrijven nog wel expandeert hetgeen wellicht tot enige uitbreiding van werkgelegenheid zal leiden. Het gaat hier overigens om relatief geringe aantallen, die de totale werkgelegenheidsontwikkeling nauwelijks beïnvloeden.

Tabel 5.4 Groei arbeidsvolume[a]

	1960/ 1973	1973/ 1985	1985/2000 H	1985/2000 M	1985/2000 L	2000/2010 H	2000/2010 M	2000/2010 L
			mutaties per jaar in %					
Landbouw	-3	-1¼	½	¼	-½	-2	-½	0
Industrie[b]	-¼	-2½	1¼	¼	-2	-1	-½	-1
Energie	-3¾	0	1¼	1½	1½	1¼	1	1
Bouwnijverheid	1¾	-3	½	+0	-¾	2	1¼	1½
Tertiaire diensten	1½[c]	¾	2¾	2	½	½	½	¼
Kwartaire diensten		2¼	2½	2	½	1¼	1	½
Bedrijven	¾	-½	2	1½	-0	¼	½	¼

[a] Werkgelegenheid van loontrekkers en zelfstandigen in arbeidsjaren.
[b] Excl. aardolie-industrie.
[c] Vanwege statistische redenen niet gesplitst.

Voor de bouwnijverheid geldt dat in de eerste periode een versnelling in produktietempo gepaard gaat met een versnelde stijging van de arbeidsproduktiviteit. In de periode na 2000 heeft de spanning op de arbeidsmarkt in het HOOG-scenario een drukkend effect op arbeidsproduktiviteitsgroei, dit in overeenstemming met de ervaring in het verleden (minder goede arbeidskrachten moeten in dienst worden genomen).

De resulterende groei van het arbeidsvolume is weergegeven in tabel 5.4. In het HOOG- en het MIDDEN-scenario zijn de vooruitzichten voor de werkgelegenheid voor alle sectoren gunstig. Vooral de arbeidsintensieve dienstensectoren laten een ook naar historische maatstaven sterke groei zien. In deze scenario's zet het thans optredend herstel van de industriële werkgelegenheidsgroei zich voort, waarmee aan een jarenlange tendens tot de-industrialisatie een einde komt. In het bijzonder in het HOOG-scenario is daarbij geen rekening gehouden met tekorten die zich hier, en ook in de sector tertiaire diensten (informatietechnologie), eventueel aan de

Tabel 5.5 Sectoraal aandeel van het arbeidsvolume[a] (loontrekkers + zelfstandigen)

				2000			2010		
	1960	1973	1985	H	M	L	H	M	L
	%								
landbouw	12,5	7,5	7	5	6	8	4	5,5	7
industrie[b]	31	27,5	22,5	20,5	19	16	19	17,5	14
(idem incl. aardolie)	(31)	(27,5)	(22,5)						
energie	3	1,5	2	2	2	2	2	2	2
(openbare nutsbedrijven en delfstoffenwinning)	(2,5)	(1,5)	(1,5)						
bouwnijverheid	10	11,5	8,5	7	7,5	6	7,5	8	6,5
tertaire diensten	43,5[c]	41,5	45	50	48	50,5	52	49	50,5
kwartaire diensten		10	15,5	16	16,7	17,5	15,5	18	20
Bedrijven	100	100	100	100	100	100	100	100	100

[a] In arbeidsjaren.
[b] Excl. aardolie-industrie.
[c] Vanwege statistische redenen niet gesplitst.

aanbodzijde van de arbeidsmarkt (tekort aan geschoold personeel) zouden kunnen voordoen. In de bouwnijverheid treedt eveneens geen verdere daling van de werkgelegenheid op, in de landbouw is deze in het algemeen gering. In deze scenario's is, met uitzondering van de bouwnijverheid, de toeneming van de werkgelegenheid na 2000 minder groot, hetgeen samenhangt met het produktieverloop, maar in het HOOG-scenario ook met enige stijging van de arbeidsproduktiviteit door het duurder worden van de factor arbeid als gevolg van toenemende spanning op de arbeidsmarkt.

In het LAAG-scenario kunnen -afgezien van energie- alleen de dienstensectoren een positieve bijdrage aan de werkgelegenheid leveren.

Globaal gesproken is het beeld van de sectorale aandelen van het arbeidsvolume, zoals weergegeven in tabel 5.5, in overeenstemming met dat van de produktie (vgl. tabel 5.2): afname van het aandeel van landbouw en industrie, toename van het aandeel van de dienstensector. Uitzondering vormt de energie, maar dat ligt voor de hand.

In 1985 neemt de dienstensector dus circa 60% van de werkgelegenheid voor zijn rekening. In de Verenigde Staten was dat blijkens tabel 5.6 nog iets meer, circa 65% in 1983[9]. Vooral het aandeel van de tertiaire dienstensector is daar groter. Ten opzichte van de Westeuropese landen neemt Nederland, zoals reeds opgemerkt bij de produktie, een uitzonderingspositie in. In de meeste Westeuropese landen is het aandeel van de industrie groter dan in Nederland, zij het dat in alle landen de werkgelegenheid in de dienstensector zich positiever ontwikkelt dan in de industrie.

[9]Afgezien van een eventueel effect van het verschil tussen arbeidsjaren (Nederland) en werkzame personen (V.S.).

Tabel 5.6 Sectoraandelen in het arbeidsvolume[a] in de Verenigde Staten

	1960	1973	1983
	%		
Landbouw	8,5	5,5	4,5
Industrie	26	26,5	21
Delfstoffenwinning en openbare nutsbedrijven	2	2	2
Bouwnijverheid	5,5	6,5	6
Tertiaire diensten	56,5[b]	47,5	52
Kwartaire diensten		11	13,5
Statistisch verschil	1,5	1	1
Bedrijven	100	100	100

[a] In aantal werkzame personen.
[b] Om statistische redenen niet te splitsen.

5.2 Energieverbruik

Met behulp van het CENECA-model is het energieverbruik berekend dat bij de drie onderscheiden economische scenario's behoort. In dit model wordt het energieverbruik gerelateerd aan economische variabelen zoals de produktie per bedrijfstak, de particuliere consumptie, de prijs van energie en andere grootheden.

Het energieverbruik bij de bedrijven wordt in hoofdzaak bepaald door de omvang en de samenstelling van de produktie. Een toename van de produktie betekent doorgaans een hoger energieverbruik. Behalve de omvang van de produktie speelt ook de verdeling van de produktie over de sectoren een belangrijke rol, aangezien de energie-intensiteit van de bedrijfstakken nogal uiteenloopt. Energie-intensieve sectoren zijn met name de basischemie, de electrochemie en de basismetaal (ferro en non-ferro). In de drie scenario's is de produktiegroei van deze sectoren in het algemeen lager dan de

gemiddelde produktiegroei van de bedrijven. Per scenario loopt de produktietoename in deze bedrijfstakken niet erg uiteen.

Als gevolg van de zich wijzigende produktiestructuur in de richting van minder energie-intensieve produktiewijzen, neemt het totale energieverbruik per eenheid brutoproduktiewaarde van bedrijven tot 2010 af. Aangezien is verondersteld, dat de groei vooral plaatsvindt in energie-extensieve sectoren, is het verschil in verbruik van energie tussen de scenario's minder groot dan op grond van de produktieontwikkeling kan worden verwacht. Een tweede factor, die van belang is voor het energieverbruik van bedrijven, heeft betrekking op energiebesparing. Ten gevolge van de introduktie van nieuwe technieken, en efficiëncyverbetering daalt de benodigde energie per eenheid produkt in de loop van de ramingsperiode. De penetratie van besparingen is afhankelijk van het niveau van de energieprijs, de technische besparingsmogelijkheden en, in mindere mate, van de economische groei. In het HOOG-scenario is een hogere reële energieprijs verondersteld dan in de andere scenario's, waardoor meer energiebesparing plaatsvindt dan in die andere scenario's. Als gevolg hiervan zijn de verschillen in het verbruik van energie door bedrijven tussen de scenario's niet groot.

Het energieverbruik van gezinnen en overheid is in belangrijke mate gerelateerd aan de demografische ontwikkeling, die voor alle scenario's gelijk is. Verder speelt de inkomensontwikkeling nog een bescheiden rol, aangezien een hoger inkomen tot meer en betere woningen, respectievelijk een groter aantal auto's leidt. Een derde factor betreft de mate van energiebesparing; in het HOOG-scenario wordt, gelet op het hogere energieprijspeil, zuiniger met energie omgegaan dan in MIDDEN en LAAG. Per saldo blijft het verbruik van energie door gezinnen en overheid in alle scenario's tot 2000 nagenoeg constant; na het jaar 2000 treedt nog een bescheiden verbruikstoename op.

Het electriciteitsverbruik zal de komende 25 jaar sneller

kunnen stijgen dan het totale verbruik van energie, omdat dit verbruik wat gelijkmatiger over alle bedrijfstakken is verdeeld. Een andere reden is, dat vooral bij het electriciteitsverbruik in de industrie minder besparingen mogelijk zijn dan bij het energieverbruik voor verwarming en ondervuring. De stijgende vraag naar electriciteit wordt ten dele opgevangen door een toenemende eigen opwekking van electriciteit door bedrijven buiten de electriciteitssector. Op grond van de verbruiksontwikkeling van electriciteit laat de energiesector waarin de electriciteitscentrales domineren, een grotere verbruikstoename zien dan de overige afzetcategorieën. Tabel 5.7 vat de resultaten van de modelberekeningen voor de drie scenario's nog eens samen. Hieruit kan worden afgeleid dat het totale verbruik van primaire energie in het LAAG-scenario tot 2000 constant blijft en daarna met 1% per jaar toeneemt. Het MIDDEN-scenario laat over de hele periode tot 2010 een verbruiksgroei van ongeveer 1% per jaar zien. In het HOOG-scenario stijgt het verbruik tot 2000 met ongeveer 1,5% per jaar, na deze periode is sprake van een jaarlijkse verbruikstoename van 2%.

Door besparingen en substitutie naar andere energiedragers zal het aandeel van aardgas in het totale verbruik geleidelijk afnemen. Aangezien olie voornamelijk voor doeleinden wordt aangewend met een relatief laag besparingspotentieel (non-energetische toepassingen) of geringe substitutiemogelijkheden (verkeer) blijft het olie-aandeel ongeveer constant. Bij een beperkte binnenlandse produktie van olie leidt dit beeld tot een groter invoeraandeel en een uiteindelijk zelfs fysieke dalende binnenlandse energieproduktie, gegeven ook de dalende gas-export.

In een aparte publicatie zal het CPB uitvoeriger ingaan op de drie energiescenario's. Daarin zal een uitgebreide beschouwing worden gewijd aan de verbruiksontwikkeling per sector en de hierbij gehanteerde veronderstellingen.

Tabel 5.7 Energieverbruik per scenario

	1985	2000			2010		
		H	M	L	H	M	L
		Miljoen ton olie equivalent					
Gezinnen en overheid	16	16	16	16	18	17	17
Bedrijven	34	47	42	35	58	47	40
w.v. basisindustrie	15	20	18	15	25	20	17
overige industrie	8	14	12	9	16	13	11
rest bedrijven	11	13	12	11	17	14	12
Energiesector	11	16	14	11	21	17	14
Totaal Binnenlands verbruik	62	79	72	62	96	81	70

5.3 Regionale aspecten

Aangezien de ontwikkeling van de nationale economie niet overal in het land dezelfde uitwerking heeft, is ook aan de regionale aspecten van de scenario's aandacht besteed. Daarbij staat de arbeidsmarkt centraal. Er is, zoals in de inleiding reeds werd vermeld, gebruik gemaakt van een model dat de verschillende relevante nationale grootheden naar regio's differentieert. In dit model wordt het regionale patroon van de bevolkings- en de arbeidsmarktontwikkeling simultaan bepaald; de confrontatie van arbeidsaanbod en werkgelegenheid resulteert uiteindelijk in werkloosheidscijfers per regio.

Het arbeidsaanbod wordt in overwegende mate bepaald door demografische faktoren. Maar ook de arbeidsmarktsituatie speelt een rol: zowel omdat rekening wordt gehouden met een effekt van de regionale werkloosheidsontwikkeling op de arbeidsdeelname als vanwege de invloed van regionale werkloosheidsverschillen op de binnenlandse migratie. In de drie scenario's ligt de groei van het arbeidsaanbod in de landsdelen Noord en Oost iets boven, en die in West en Zuid iets onder het landelijke gemiddelde.

Regionale verschillen in werkgelegenheidsgroei zijn vooral terug te voeren tot verschillen in de produktiestructuur en in de ruimte op de arbeidsmarkt; dit laatste is echter van minder belang als het algemene werkloosheidsniveau hoog is. Ook het gevoerde overheidsbeleid met betrekking tot regio's speelt hier een rol. Voor de jaren tot en met 1990 is rekening gehouden met bestaande beleidsvoornemens neergelegd in de Nota Regionaal sociaal-economisch beleid 1986-1990, de verplaatsing van de Centrale Direktie van de PTT naar Groningen en de vigerende woningbouwprogramma's. Voor de jaren daarna is verondersteld dat het beleid zich aanpast aan de veranderende omstandigheden betreffende werkloosheidsverschillen, respectievelijk aan vraag en aanbod op de woningmarkt. Tabel 5.8 geeft een overzicht van de werkgelegenheidsontwikkeling per landsdeel volgens de drie scenario's.

Het landsdeel Noord heeft in de afgelopen jaren een ontwikkeling te zien gegeven, die achterblijft bij die in andere regio's. In de scenario's MIDDEN en LAAG zet deze tendentie zich nog enige tijd voort. Als oorzaken kunnen worden genoemd een relatief zwakke produktiestructuur en een minder gunstig vestigingsklimaat voor met name de stuwende dienstverlening. Een en ander wordt slechts in beperkte mate gecompenseerd door de investeringspremieregeling en door de verplaatsing van de centrale direktie van de PTT naar Groningen. Veel gunstiger is het beeld in het scenario HOOG; als gevolg van de krappe arbeidsmarkt elders is vooral na het jaar 2000 de groei in Noord sterker dan nationaal.

De ontwikkeling in de landsdelen Oost en Zuid sluit nauw aan bij de landelijke trend, zij het dat Oost in het scenario HOOG enig positief effekt van de krappe arbeidsmarkt elders te zien geeft.

Ongeveer de helft van de nationale werkgelegenheid is geconcentreerd in het landsdeel West; de verandering in dit aandeel in MIDDEN en LAAG is te gering om in de jaarmutaties tot uitdrukking te komen. In HOOG daarentegen is er sprake van een duidelijk achterblijvende groei in West.

Tabel 5.8 Groei arbeidsvolume[a] per landsdeel[b]

	1960/ 1973	1973/ 1985	1985/2000 H	1985/2000 M	1985/2000 L	2000/2010 H	2000/2010 M	2000/2010 L
	gemiddelde groei per jaar in %							
Noord	¾	-1	2¼	1	-0	1¼	½	¼
Oost	¾	-½	2	1¼	0	1	¾	¼
West	¾	-¼	1¾	1¼	0	0	½	¼
Zuid	1	-¼	2	1¼	0	½	½	¼
Nederland	¾	-¼	2	1¼	0	½	½	¼

[a] bedrijven + overheid.

[b] Noord= Groningen, Friesland, Drenthe.
Oost = Overijssel, Gelderland.
West = Utrecht, Noord-Holland + ZIJP, Zuid-Holland.
Zuid = Zeeland, Noord-Brabant, Limburg.

De werkloosheidsontwikkeling die uit de geschetste tendenties resulteert is in tabel 5.9 vermeld. In het MIDDEN-scenario zijn er in de periode tot 2000 nog aanmerkelijke verschillen tussen de landsdelen. Zo profiteren Noord en in mindere mate Oost slechts weinig van de algemene werkloosheidsdaling; in West daarentegen is de daling fors. Na 2000 blijven Noord en Oost niet meer bij de landelijke ontwikkeling achter als gevolg van de vooral in West krapper wordende arbeidsmarkt. De relatieve positieverbetering van Zuid is met name te danken aan de achterblijvende ontwikkeling van het arbeidsaanbod. Hoewel in LAAG de werkloosheid algemeen tot 2000 sterk oploopt, doen de meer perifere landsdelen het in afwijking van het landelijk gemiddelde iets beter dan in MIDDEN. In MIDDEN loopt de werkgelegenheidsgroei in de dienstensector sterk uit op de totale werkgelegenheidsgroei. Deze

sector is in de perifere regio's ondervertegenwoordigd. Dit beïnvloedt daar de totale werkgelegenheidsontwikkeling ongunstig in verhouding tot West. In LAAG is veel minder van een dergelijk uitlopen van de dienstensector sprake, zodat de ondervertegenwoordiging van deze sector in de perifere regio's in dat scenario minder nadelige consequenties heeft.

In HOOG neemt het werkloosheidspercentage tot 2000 over de gehele linie ongeveer in dezelfde mate af. Dit betekent dat de krapte op de arbeidsmarkt zich het eerst zal doen gevoelen in West, waar de werkloosheid al relatief laag is. Het deconcentrerende effekt op de werkgelegenheid dat hiervan het gevolg is, komt tot uitdrukking in de sterker dalende werkloosheid in de andere landsdelen na het jaar 2000.

Tabel 5.9 Ontwikkeling werkloosheid[a] per landsdeel[b]

	1985/2000			2000/2010		
	H	M	L	H	M	L
	totale mutatie over de periode					
Noord	-13¾	-1¼	12	-7½	-5	-2
Oost	-13¼	-3¼	10½	-5¾	-5¼	-2½
West	-12½	-6¾	9½	-1½	-4½	-2¼
Zuid	-14½	-5¼	9½	-4¼	-5¾	-2¾
Nederland	-13¼	-5	10	-3½	-5	-2¼

[a] in % van de afhankelijke beroepsbevolking (arbeidsjaren).
[b] zie noot b bij tabel 5.8.

6. SAMENVATTING EN NABESCHOUWING

Nederland is een geïntegreerd deel van West-Europa, zowel economisch als cultureel. Op zijn beurt is West-Europa weer ingebed in een mondiaal economisch systeem. Hierdoor is op lange termijn economisch gedrag dat sterk afwijkt van de ons omringende landen moeilijk voorstelbaar. Dit betekent overigens niet dat afwijkingen - in gunstige of ongunstige zin - uitgesloten zijn, maar impliceert wèl dat in de centrale paden van de scenario's hier niet op de voorhand van wordt uitgegaan.

Voorzover de economische uitgangssituatie echter verschilt van die in het buitenland, kan evenwel de economische ontwikkeling toch gaan divergeren. Het belangrijkste voorbeeld hiervan in de scenario's is de huidige omvangrijke werkloosheid in Nederland; bij min of meer gelijke marktwerking zal de loonmatiging in Nederland relatief groter zijn dan in andere landen, waardoor ook de prijsverhouding ten opzichte van de buitenlandse concurrenten kan verbeteren.

Een tweede uitgangspunt van deze scenario's is dat voor intern-Nederlandse veronderstellingen in hoofdlijnen is uitgegaan van ongewijzigd beleid. Gedachte hierbij is knelpunten in de economische ontwikkeling van de scenario's zo scherp mogelijk naar voren te laten komen. Een uitzondering betreft de tarieven voor de loon- en inkomstenbelasting, die zijn afgestemd op een bij wijze van werkhypothese gehanteerde quote van 6% voor het financieringstekort van de overheid.

Tegen deze achtergrond zijn allereerst drie wereldscenario's ontwikkeld, die in het kort als volgt kunnen worden gekarakteriseerd.

Het HOOG-scenario kenmerkt zich door een effectieve werking van het marktmechanisme, internationale coördinatie van beleid en afwezigheid van protectionisme; het vertrouwen in de wereldeconomie herstelt zich eveneens. Onder invloed van deze factoren verdwijnen geleidelijk de huidige onevenwichtigheden en wordt een nieuwe periode van wereldwijde economische groei ingeluid.

Het LAAG-scenario is het spiegelbeeld van HOOG; mondiaal treedt een langdurige fase in van economische stagnatie.

Het MIDDEN-scenario kenmerkt zich door belangrijke regionale verschillen, waar vooral de ontwikkelingen in West-Europa te wensen overlaten.

Cijfermatig is dit vooral uitgewerkt door afperking van de wereldhandelsgroei tot een plausibele marge van 2% tot 6% gemiddeld per jaar voor LAAG en HOOG. In samenhang met het eerste uitgangspunt van de scenario's hebben deze wereldscenario's op sommige punten ook gevolgen voor de werking van de Nederlandse economie; dit betreft met name de effectiviteit van het prijsmechanisme op de goederen- en arbeidsmarkt en de gevolgen van protectionisme voor de uitvoer en de invoer.

Hiermee is de basis gelegd voor een aannemelijke marge voor de groei van onze economie. Deze groei loopt in de komende 25 jaar uiteen van gemiddeld 1½% gemiddeld per jaar in LAAG tot 4% gemiddeld per jaar in HOOG.

De drie scenario's voor Nederland laten zich als volgt typeren:

- HOOG - Vooral door herstellend vertrouwen en internationaal gecoördineerd budgettair en monetair beleid ontstaat een voor Nederland gunstige externe omgeving. Hierdoor en door marktconforme loon- en prijsvorming treedt herstel van de produktiegroei op. Door de relatief geringe arbeidsproduktiviteitsstijging komt een uniek hoge groei van werkgelegenheid tot stand. De werkloosheid daalt dan voortdurend, zodat tegen het einde van deze eeuw weer volledige werkgelegenheid wordt bereikt. In samenhang met deze gunstige economische ontwikkeling dalen zowel het financieringstekort als de collectieve druk. Na 2000 veroorzaakt de situatie op de arbeidsmarkt scherpe loonstijgingen en treedt bijgevolg een verslechtering van de concurrentiepositie op. Hierdoor en door de afzwakkende wereldhandelsgroei tekent zich een vertraging van de produktie- en werkgelegenheidsgroei af; het aandeel van de collectieve sector neemt dan opnieuw toe. De consumptie per hoofd van de bevolking zal aan het einde van de

scenarioperiode bijna verdrievoudigd zijn. Wat betreft het bedrijfstakkenpatroon is dit scenario relatief sterk op de industrie gericht. Dit komt zowel in de forse produktiegroei als in het stabiliserende aandeel van de industriële werkgelegenheid tot uiting. Het proces van de-industrialisatie gaat dus niet verder. Regionaal zal de schaarste zich het eerst in het westen manifesteren waardoor de andere landsdelen betere groeikansen krijgen.

- LAAG - Dit scenario kenmerkt zich door lage produktiegroei, vooral als gevolg van een ongunstige externe omgeving en weinig effectief werkende markten. Naast de trage marktgroei speelt hier ook een rol dat door de protectionistische tendensen marktwinsten moeilijk te realiseren zijn. Bij een - ook in dit scenario - geringe verbetering van de arbeidsproduktiviteit blijft het werkgelegenheidsniveau per saldo bijna stabiel. Door de groei van het arbeidsaanbod ontstaat voor de werkloosheid een heel somber perspectief. Deze loopt tot de eeuwwisseling scherp op tot meer dan een kwart van de beroepsbevolking, daarna valt deze iets terug. De belasting- en premiedruk stijgt in dit scenario met relatief hoge lonen en hoge werkloosheid tot een ongekend hoog niveau van 60% van het nationaal inkomen. Toch kan de consumptie per hoofd tot 2010 nog met 60% toenemen. Ook in dit scenario komt de de-industrialisatie, afgemeten naar het waarde-aandeel van de produktie, tot stilstand; in de werkgelegenheid neemt het aandeel van de industrie evenwel verder af ten gunste van tertiaire en kwartaire diensten.

- MIDDEN - Dit scenario is een vertraagde en afgezwakte versie van het HOOG-scenario. De werkloosheid verandert slechts weinig tot 2000; daarna zet een daling in. De consumptie per hoofd kan niettemin meer dan verdubbelen tot 2010. De belasting- en premiedruk blijft nagenoeg constant.

Het uiteenlopen der beelden van de scenario's benadrukt de onzekerheid van en illustreert de ontwikkelingsmogelijkheden voor de toekomst. Ze onderstrepen ook het belang voor de

Nederlandse economie van de internationale omgeving en van de flexibiliteit bij de marktwerking. Niettegenstaande de verschillen vertonen de scenario's ook een aantal als gemeenschappelijk te bestempelen kenmerken. Hiervoor lijkt de marge voor de mogelijke ontwikkelingen dus smaller. Zo zal in alle scenario's

- de werkloosheid tot in de jaren negentig omvangrijk blijven,
- de lopende rekening van de betalingsbalans voorlopig naar een overschotpositie tenderen,
- de arbeidsproduktiviteit minder stijgen dan in het verleden en de energie-intensiteit aanmerkelijk afnemen,
- het proces van de-industrialisatie voorlopig niet verder gaan, en
- de collectieve sector omvangrijk blijven zodat de belasting- en premiedruk in vergelijking tot de jaren vijftig en zestig hoog (d.w.z. meer dan 40%) zal blijven.

Hiervoor zijn een aantal oorzaken te noemen. Zo zijn door "pipeline" verschijnselen een aantal ontwikkelingen voor een groot deel al gepredetermineerd en niet scenario-specifiek; een voorbeeld is het toekomstige arbeidsaanbod dat nu op de schoolbanken zit. Daarnaast zijn er een aantal onevenwichtigheden in de uitgangssituatie, die zo diep zitten dat zelfs bij zeer gunstige omstandigheden het saneringsproces nog vele jaren zal vereisen (werkloosheid). Ook wordt ondanks de verschillende hypothesen over de flexibiliteit een groot deel van het gedrag in alle scenario's gekenmerkt door min of meer vertraagde aanpassingen. Daarnaast zijn een aantal institutionele rigiditeiten in het geding; er zijn geen wijzigingen in instituties en koppelingen aangenomen en de volumegroei van collectieve uitgaven is daarom veelal endogeen.

Ondanks de smallere bandbreedte bij de gemeenschappelijke kenmerken zijn ook daar onzekerheden, niet in de laatste plaats omdat veel van zulke gemeenschappelijke ontwikkelingen betrekkelijk nieuw zijn ten opzichte van die in de historische referentieperioden. Gedragsaanpassingen zijn dan denkbaar. Hierom, maar ook om andere redenen, zijn enige aan-

vullende opmerkingen van belang.

Het voortdurend hoge werkloosheidsniveau kan een ander deelnemingsgedrag voor de arbeidsmarkt teweeg brengen. Met name zou op grotere schaal genoegen genomen kunnen worden met deeltijdbanen; de eerste tekenen van een hoger wordende personen-arbeidsjaren verhouding manifesteren zich thans reeds. Het arbeidsaanbod zal hierdoor, in arbeidsjaren gemeten, lager kunnen uitkomen dan waarvan in de scenario's is uitgegaan, en zo ook de werkloosheid. Daarenboven kan de langdurig aanhoudende werkloosheidsproblematiek de roep om verdergaande arbeidsduurverkorting dringender maken. Een voorzichtige invoering hiervan d.w.z. geleidelijk èn niet voor alle arbeidsplaatsen van toepassing èn met initiële looninlevering, zal - als dit realiseerbaar is - in MIDDEN en LAAG enige verlichting van de problematiek (althans gemeten in personen) kunnen geven. Dat overigens ten koste van enige daling in het nationaal inkomen. In het HOOG-scenario zal de werkgelegenheidswinst (in personen gemeten) verwaarloosbaar zijn; daar wordt de schaarste-problematiek eerder in de tijd actueel met bijkomende gevolgen voor loon-en prijsinflatie en de internationale concurrentiepositie[10].

Zolang de werkloosheid omvangrijk is zal, afhankelijk van de mate van flexibiliteit, een neerwaartse druk op de lonen plaatsvinden. Tot 2000 blijft dan ook in alle scenario's de concurrentiepositie een verbetering vertonen. Ook de prijsontwikkeling voor de collectieve uitgaven is daardoor gematigd. De groei van deze uitgaven, voorzover die met demografische ontwikkelingen samenhangen, blijft achter bij die van het nationaal inkomen. Dit geldt ook voor de gevolgen van de vergrijzing, die pas na 2010 in betekenis gaat toenemen. Een en ander neemt niet weg dat de collectieve sector zonder beleidswijzigingen omvangrijk blijft. In HOOG kan de belasting- en premiedruk weliswaar met ca. 7%-punten dalen maar

[10]Binnenkort zal worden gerapporteerd over de effecten van de verdergaande arbeidsduurverkorting in de lange termijn scenario's.

blijft dan altijd nog boven het niveau van de jaren zestig. Indien de looninflatie gaat toenemen wordt die druk weer hoger. In LAAG zal de druk sterk oplopen vooral door de relatief grote loonstijgingen en de scherp oplopende werkloosheid.

In alle scenario's zal de lopende rekening van de betalingsbalans voorlopig naar een overschotpositie blijven tenderen. Door de matige loonontwikkeling en - vooral in LAAG en in MIDDEN - in eerste instantie ook door minder gunstige afzetperspectieven, kunnen de binnenlandse bestedingen niet snel op een niveau komen waarbij de lopende rekening op een evenwichtspositie terecht komt. Deze nationale onderbesteding vindt zijn weerslag in financieringsoverschotten bij de particuliere sector; deze zijn groot bij de institutionele beleggers en kleiner bij gezinnen, terwijl het beroep van het bedrijfsleven op vreemd of nieuw eigen vermogen vooral in het eerste decennium nog minimaal is. Het buitenland en de overheid bieden dan per saldo de belangrijkste beleggingsalternatieven voor de sectoren met de overschotten.

Een vraagpunt is of dit in voldoende mate strookt en blijft stroken met de huidige voorkeuren ten aanzien van de portefeuillesamenstelling. Een en ander betekent dat de Nederlandse rente na verloop van tijd zich gedurig 1 à 1½%-punt onder het buitenlands rentepeil bevindt. Het betekent ook dat in deze situatie een verdere verlaging van het financieringstekort van de overheid - beneden het bij wijze van werkhypothese gehanteerde niveau van 6% van het nationaal inkomen - geen grote invloed meer heeft op het Nederlandse rentepeil en daarmee de reële sector.

Met betrekking tot de kapitaalmarkt is ook opvallend dat de jaarlijkse financieringsbehoefte van de overheid enerzijds en de beleggingsbehoefte van de institutionele beleggers anderzijds in de eerstkomende tijd aanzienlijk groeit. Temeer indien de leningstermijn van de overheidsschuld geen verandering ondergaat ten opzichte van die in het recente verleden. Pas op termijn komt hier een scenariospecifiek beeld naar voren; dan kunnen de kapitaalmarkttransacties (als

aandeel van het nationaal inkomen) in HOOG teruglopen en zal het in LAAG verder groeien.

De arbeidsproduktiviteitsstijging zal naar verwachting in alle gevallen beduidend lager zijn dan die in de jaren vijftig en zestig. Tragere groei en gematigde stijgingen van het reële loon zijn hiervan de belangrijkste oorzaken. Risico's voor een verkeerde raming zijn uiteraard aanwezig en hebben juist hier aanzienlijke gevolgen. Een jaarlijks groeiverschil van ¼% arbeidsproduktiviteit zal - ceteris paribus de produktie en het arbeidsaanbod - na de scenarioperiode van 25 jaar de werkloosheid ca. 6½%-punt doen verschillen. Zo er sprake is van afwijkingen van de berekende trend dan zal een sterkere produktiviteitsgroei waarschijnlijker lijken dan een kleinere nu in een aantal sectoren grote technologische vernieuwingen aanstaande zijn.

De energieproduktiviteit zal fors stijgen zodat het produktieproces minder energie-intensief wordt. "Pipeline"-effecten (afstoot van produktieprocessen die vóór de energiecrises zijn geïnstalleerd) en trendmatige besparingen zijn hiervan de belangrijkste determinanten.

Het proces van de-industrialisatie zal in meer of mindere mate worden gekeerd. Er is geen beleid van een verdere toename van de kwartaire sector verondersteld en de genoemde matige loonontwikkeling werkt relatief het gunstigst voor de exporterende industrie. Voorts zullen de produktie van energie en van de bouwnijverheid aan belang inboeten. Voor de eerste is vooral de aardgasproduktie van belang en voor de tweede de verminderende demografische groei die de woning- en scholenbouw doet verminderen.

Ten aanzien van de industrialisatie dient te worden vermeld dat is geabstraheerd van knelpunten als gevolg van schaarste aan voldoende geschoold personeel of door milieueisen. Het gaat hier om bepaalde, kleine beroepsgroepen die buiten het macro- en mesokader van deze studie vallen en wellicht snel zijn bij te scholen. Van milieuknelpunten is

afgezien, daar studies[11] er tot nu toe op wijzen dat een selectieve groei uit milieu-overwegingen economische groei niet significant hoeft te verminderen; beperkte herallocatie tussen particuliere consumptie en kosten van milieu-activiteiten is daarvoor toereikend.

Terugkerend tot het doel van deze scenario's namelijk het signaleren van knelpunten, kan worden vastgesteld dat tot halverwege de jaren negentig op nationaal-economisch niveau het werkloosheidsvraagstuk het alles overheersende probleem blijft. Na 1995 ontstaat in HOOG geleidelijk een situatie waarin juist het tekort aan arbeid het belangrijkste knelpunt voor de economische ontwikkeling vormt. In LAAG en in mindere mate in MIDDEN blijft nadien de werkloosheidsproblematiek zijn stempel op de ontwikkeling drukken.

De gepresenteerde scenario's geven mogelijke economische ontwikkelingen weer. In deze scenario's wordt de afhankelijkheid van Nederland van de rest van de wereld benadrukt, waarbij verondersteld is dat de marges voor afwijkend economisch gedrag gering zijn. Het is dus niet zo dat eenvoudig voor één van deze scenario's kan worden gekozen op grond van voorkeuren of waarschijnlijkheid. Evenmin kan de conclusie worden getrokken dat bijvoorbeeld de economische groei in HOOG "cadeau" wordt gegeven. In tegendeel achter deze modelscenario's gaan wel degelijk nationale inspanningen schuil, die noodzakelijk zijn om de geboden mogelijkheden te benutten.

In laatste instantie is de afloop van het economisch proces het resultaat van zulke inspanningen, zowel in kwantitatieve als kwalitatieve zin, en van het vertrouwen in eigen kunnen, tegenover de inzet en het vertrouwen van de omringende wereld. Daarmee wordt tevens aangegeven dat onder zekere

[11] Vergelijk b.v. de beleidsnota "Kosten en macro-economische gevolgen van het voorgenomen milieubeleid" (Tweede Kamer, zitting 1980-1981, nr. 16495) en het Indicatief Meerjarenprogramma Milieubeheer 1986-1990 (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, september 1985).

condities waarvan maatschappelijke consensus er één is, wèl, in gunstige zin, afwijkende ontwikkelingen ten opzichte van het buitenland mogelijk zijn. In varianten op deze scenario's kunnen de mogelijkheden hiertoe nader worden onderzocht.

In alle drie scenario's zal na 25 jaar het welvaartsniveau aanmerkelijk gestegen zijn, terwijl de arbeidstijd ruim 10% verder is verkort. Vooral in HOOG en MIDDEN waar de consumptie per hoofd met 190%, respectievelijk ruim 100% toeneemt, rijst de vraag welke gevolgen dit zal hebben op onze visie op het economische schaarstebegrip. Zullen er verzadigingsverschijnselen optreden? Ontstaat er een nieuwe visie op arbeid? Zullen uiteindelijk alle thans nog bestaande welvaartstekorten in ons land worden uitgebannen? Of roepen de scenario's ontwikkelingen op die als een "self-denying prophecy" werken? De antwoorden op deze vragen vallen nauwelijks in concreto te geven. Door het opstellen van deze scenario's kan evenwel een aanzet worden gegeven tot enige bezinning op onze toekomstige economische ontwikkeling en de daarin besloten onzekerheden.

Reeds verschenen Werkdocumenten:

No. 1 De Nederlandse economie op langere termijn (drie scenario's voor de periode 1985/2010), november 1985

No. 2 Extra arbeidsduurverkorting in drie lange termijn scenario's, november 1985

No. 3 Economische gevolgen van energiebesparing, augustus 1984

No. 4 Economische gevolgen van een investeringsprogramma uit een energie- en milieuplan (1986-1990) van het Landelijk Milieu Overleg (LMO), januari 1986

No. 5 Economische gevolgen van voorgenomen milieumaatregelen (1985-1990), januari 1986

No. 6 Verlaging van WIR-premies, lastenverlichting en de prijsverhouding tussen kapitaal en arbeid: een macro-economische analyse, maart 1986

No. 7 Macro-economische effecten van de verkiezingsprogramma's van PvdA, CDA en VVD, mei 1986

No. 8 Integratie premieheffing en inkomstenbelasting, mei 1986

No. 9 De onderwijsprognose 1986, juni 1986

No. 10 Een drietal scenario's voor het energieverbruik van Nederland tot 2010, augustus 1986

No. 11 Effecten op de werkgelegenheid door verandering van de heffings-

No. 18 De oudedagsvoorziening tot 2030. De financieringsmogelijkheden op langere termijn
(berekeningen ten behoeve van de Commissie-Drees), oktober 1987

No. 19 Microtax 1987, oktober 1987

No. 20 Enkele tentatieve berekeningen betreffende de macro-economische effecten van de Kredietbeschikking Midden- en Kleinbedrijf, november 1987

No. 21 De waarde van het aandelenbezit. Enkele ramingen, december 1987

No. 22 Macro-economische gevolgen van opheffing van de WIR en van alternatieve aanwendingsmogelijkheden van de vrijvallende gelden, maart 1988

No. 23 Achtergrondnotitie ten behoeve van de Parlementaire Enquêtecommissie Bouwsubsidies, april 1988

No. 24 Waarom het miljoen werklozen er niet kwam. Een "What-if"-simulatie van de middellange-termijnverkenning 1984-1987, juli 1988

No. 25 Gevolgen verlaging minimumloonkosten, een verkenning, september 1988

No. 26 De macro-economische gevolgen van een aantal alternatieven m.b.t. de electriciteitsvoorziening in de periode 1989-2010, december 1988

No. 27 Collectieve uitgaven, tekortreductie en lastenverlichting 1990-1994; een indicatie voor de beleidsruimte, maart 1989

No. 28 Nederland en Europa'92, maart 1989

No. 28A The Netherlands and Europe'92

No. 34 Gevolgen van de Duitse economische eenwording, februari 1990

No. 35 Het koopkracht overzicht, Onderbouwing koopkracht en Microtax 1990, mei 1990

No. 36 CPB-Conjunctuurindicator, juni 1990

No. 37 De macro-economische gevolgen van energiebesparing op lange termijn, juli 1990

No. 38 Collectieve uitgaven in historisch en internationaal perspectief, december 1990

No. 39 The European economy, medium-term perspectives, april 1991

No. 40 Een analyse van het overig inkomen en de VPB grondslag ter verklaring van de VPB-tegenvaller, juli 1991

Werkdocument
Working Paper